

İİÇD

İŞLETME VE İKTİSAT
ÇALIŞMALARI DERGİSİ

Ε EconJournals

ISSN: 2147-804X

İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi
Journal of Business and Economics Studies
Yıl / Year: 2022, Cilt/Volume:10, Sayı/Issue:2

Dergi Sahibi / Owner

Prof.Dr. İlhan ÖZTÜRK
(Nişantaşı Üniversitesi, ilhanozturk@cag.edu.tr)

Editör / Editor

Prof.Dr. Ali ACARAVCI
(Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, acaravci@mku.edu.tr)

Editör Yardımcıları / Co-Editors

Doç.Dr. İlknur ÖZTÜRK
(Nişantaşı Üniversitesi, ilknurozturk@cag.edu.tr)

Alan Editörleri / Section Editors

İşletme / Business:

Üretim Yönetimi ve Pazarlama / Production Management and Marketing

Prof.Dr. Hanifi Murat MUTLU
(Gaziantep Üniversitesi, hanifimurat.mutlu@gmail.com)

Finans / Finance

Dr.Öğr.Üyesi Yunus KARAÖMER
(Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, yunuskaraomer@mku.edu.tr)

İktisat / Economics:

Uluslararası İktisat ve Gelişme İktisadı / International Economics and Development Economics

Prof.Dr. Ali ACARAVCI
(Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, acaravci@mku.edu.tr)

Yayın Kurulu / Editorial Board

- Prof.Dr. Alper ASLAN (Erciyes Üniversitesi)
Prof.Dr. Burcu ÖZCAN (Fırat Üniversitesi)
Prof.Dr. Cem SAATÇIOĞLU (İstanbul Üniversitesi)
Prof.Dr. Faik BİLGİLİ (Erciyes Üniversitesi)
Prof.Dr. Fatma Nur TUĞAL (Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi)
Prof.Dr. Kemal BİRDİR (Mersin Üniversitesi)
Prof.Dr. Mehmet Cihan YAVUZ (Çukurova Üniversitesi)
Prof.Dr. Metin BERBER (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof.Dr. Muhammad SHAHBAZ (Beijing Teknoloji Enstitüsü, Çin)
Prof.Dr. Nicholas APERGIS (Piraeus Üniversitesi, Yunanistan)
Prof.Dr. Ömer İSKENDERÖĞLU (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Prof.Dr. Serkan Yılmaz KANDIR (Çukurova Üniversitesi)
Prof.Dr. Servet CEYLAN (Giresun Üniversitesi)
Prof.Dr. Seymur AĞAZADE (Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi)
Prof.Dr. Selçuk PERÇİN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof.Dr. Seyfettin ARTAN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof.Dr. Songül KAKİLLİ ACARAVCI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Dr. Usama AL-MULALI (Multimedia Üniversitesi, Malezya)
Prof.Dr. Yue-Jun ZHANG (Hunan Üniversitesi, Çin)

Editör Asistanları / Editorial Assistant

- Arş.Gör.Dr. Arif Eser GÜZEL (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Arş.Gör. Gizem BAŞ (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

İletişim / Contact

Dergi Url: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iicder>

*İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi (İİCD), yılda iki kez, Mart ve Ekim aylarında, yayınlanan açık erişimli uluslararası hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yazılar dergi editörünün izni olmadan kısmen ya da tamamen çoğaltılamaz, yayınlanamaz. Dergide yer alan yazıların sorumluluğu yazar/yazarlarına aittir. Dergimiz aşağıdaki endeksler tarafından taranmaktadır: **DOAJ, INDEX COPERNICUS, REPEC-IDEAS, GENAMICS, GOOGLE SCHOLAR, SOBİAD** ve **ISSN PORTAL**.*

İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi

Journal of Business and Economics Studies

Yıl / Year: 2022, Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue:2

İçindekiler / Contents

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Atilla AYDIN Türkiye Havayolu Taşımacılığı Sektörünün Yapısal Analizi / Structural Analysis of the Turkish Airline Transport Industry	55-69
Umut SARIDAĞ, Onur DOĞAN Dünyada ve Türkiye’de Davranışsal Finans Kavramının Bibliyometrik Analiz Teknikleri Kullanılarak İncelenmesi / Examination of Behavioral Finance Concept in the World and Turkey by Using Bibliometric Analysis	70-94
Vuslat GÜNEŞ Türkiye’de Bütçe Hakkının Doğruluk İlkesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi / Evaluation of Power of the Purse in Turkey in Terms of Principle of Accuracy	95-109

Türkiye Havayolu Taşımacılığı Sektörünün Yapısal Analizi

Atila AYDIN¹

Makale Geliş Tarihi: 06.12.2021 Makale Kabul Tarihi: 05.08.2022

Makale Türü: Araştırma makalesi

Atıf: Aydın, A. (2022). Türkiye havayolu taşımacılığı sektörünün yapısal analizi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 10(2), 55-69.

ÖZ

Havayolu taşımacılığı sektörü, tüm dünyada neoliberal ekonomi politikalarının uygulanmaya başlamasıyla hızlı bir gelişme sürecine girmiştir. Günümüzde yaşanmakta olan pandemi süreci nedeniyle sektörün büyümesi sekteye uğramış, ancak hızlı bir toparlanma süreci de artık yaşanmaya başlanmıştır. Özellikle lojistik sektörünün bir parçası olması nedeniyle hava kargo sektörünün gelecekte öneminin daha da artacağı tahmin edilmektedir. Bu çalışmanın amacı, havayolu taşımacılığı sektörünün yapısını ortaya koymak, diğer sektörlerle olan iktisadi ilişkilerini tespit etmek ve sektörün bir ekonomi politikası aracı olarak kullanılabilmesinin koşullarını belirlemektir. Ayrıca farklı yıllar için analiz genişletilerek sektörde yaşanan yapısal değişim de incelenmiştir. Girdi çıktı yönteminin kullanıldığı çalışmada havayolu taşımacılığı sektörünün üretim ve istihdam çoğaltanları yüksek bulunmuştur. Ayrıca 1980 yılı ile 1990 yılları arasında sektörün yoğun bir yapısal değişim geçirdiği tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular çerçevesinde havayolu taşımacılığı sektörünün ekonomik büyüme ve istihdam politikaları için bir araç olarak kullanılabilmesi sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Havayolu taşımacılığı, Girdi çıktı analizi, Kilit sektör, Çoğaltan analizi

Jel Kodları: C01, C02, C67

Structural Analysis of the Turkish Airline Transport Industry

ABSTRACT

The air transport sector has entered a rapid development process with the implementation of neoliberal economic policies all over the world. Due to the current pandemic process, the growth of the sector has been interrupted, but a rapid recovery process has now begun to be experienced. It is estimated that the importance of the air cargo industry will increase in the future, especially since it is a part of the logistics industry. The aim of this study is to reveal the structure of the air transport sector, to determine its economic relations with other sectors and to determine the conditions for the sector to be used as an economic policy tool. In addition, the analysis was expanded for different years and the structural change in the sector was examined. In the study, in which the input-output method was used, the production and employment multipliers of the air transport sector were found to be high. In addition, it has been determined that the sector has undergone an intense structural change between 1980 and 1990. Within the framework of the findings, it has been concluded that the air transport sector can be used as a tool for economic growth and employment policies.

Key words: Air transport, Input output analysis, Key sector, Multiplier analysis

Jel Codes: C01, C02, C67

¹ Doktora öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Ekonometri Bölümü, ataydin@gelisim.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9265-5930.

1. Giriş

Havayolu taşımacılığı sektörü; 1900'lü yılların başından itibaren gelişmeye başlamış ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hızla büyümüştür. Gerek yolcu taşımacılığı gerekse yük taşımacılığı alanında hız, güvenlik gibi unsurlarda önemli avantajlar barındıran havayolu taşımacılığının ekonomideki payı giderek artan bir eğilim göstermektedir. Başlangıçta rekabetçi olmayan bir yapıya sahip olan havayolu taşımacılığı sektörü, 1978 yılında ABD'de başlayan serbestleşme süreci ile birlikte rekabetle tanışmıştır. Kısa zaman içinde başta Avrupa olmak üzere tüm dünyaya yayılan serbestleşme süreci ile havayolu taşımacılığı sektörü, hızlı bir büyüme kaydetmiştir. Dünya ekonomisine paralel olarak Türkiye'de de yaşanan liberalleşme süreci ve özel sektörün devreye girmesiyle birlikte sektörün büyümesi hızlanmıştır. 1983 yılında 2920 sayılı kanun kabul edilmiş ve özel sektörün piyasaya girmesi serbest hale getirilmiştir. Böylece 1987 yılından itibaren özel havayolu şirketleri piyasaya giriş yapmaya başlamıştır. 2003 yılında yapılan iç hat düzenlemesiyle piyasanın yapısı değişmiş, rekabetin artması ile havayolu firmalarının stratejileri değişime uğramıştır (Atalık ve Arslan, 2009: 158). Ayrıca havaalanlarının kamu hizmeti veren kuruluşlar olmaktan çıkıp ticarileşmesi de sektörün büyümesine katkı vermiştir. Lojistik sektörünün önemli bir alt bileşeni olması çerçevesinde hava kargo taşımacılığı da önem arz etmektedir. Küreselleşme süreci ile artan dış ticaret hacmi, hava kargo taşımacılığını giderek büyütülmektedir.

1990'lı yıllarda yaşanan Körfez Savaşı ve buna bağlı olarak petrol fiyatlarında yaşanan şoklar, tüm dünyada havayolu taşımacılığı sektörünü darboğaza sokmuştur. Bu süreçte; ABD'de Eastern, Pan American, Midway şirketleri iflas etmiştir. Ayrıca İngiltere'de Air Europe ve Belçika'da TEA havayolu işletmeleri de tasfiye olmuştur (Doganis, 2001: 5). 1994 yılında alınan tedbirlerle talep tekrar arttırılabilmiş, ancak 1998 Asya kriziyle sektörde tekrar tıkanıklıklar baş göstermiştir. 2000 yılında OPEC üyesi ülkeler petrol üretim kotalarını düşürmüşler ve petrol fiyatlarının yükselmesi, sektörü zor durumda bırakmıştır. 2001 yılında ABD'de gerçekleşen terör saldırısı da havayolu taşımacılığı güvenliğinin sorgulanmasına yol açmış, güvenlik ve sigorta maliyetlerinde artışa yol açmıştır. ABD havayolu taşımacılığı sektörünün 2001-2005 yılları arasındaki net zararının 40 milyar dolar olduğu bilinmektedir ((Belobaba vd, 2016: 6). 2005 yılından itibaren büyüme sürecine giren dünya havayolu taşımacılığı sektörü, 2008 krizi ile birlikte tekrar talep yetersizliği sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. Ekonomik krizin etkilerinin azaltılmasıyla sektör yeniden canlanmış, ve sektörün büyümesi günümüzde yaşanmakta olan pandemi krizine kadar devam etmiştir.

Dünyada havayolu taşımacılığı sektörü; ekonomik krizler, terör olayları, doğal afetler, devletlerin uyguladığı siyasetler gibi nedenlerle zaman zaman yetersiz taleple karşılaşsa dahi uzun dönemli bir büyüme trendinin etkisi altındadır. Diğer ulaştırma türlerine göre birçok avantajı bulunan havayolu taşımacılığının önemli bir dezavantajı, sektörün kırılabilirliğinin yüksek olmasıdır (Bakırcı, 2012: 342). Günümüzde hala devam etmekte olan pandemi sürecinin olumsuz etkilerinin en fazla havayolu taşımacılığı sektöründe görülmüş olması, sektörün kırılabilirliği açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir. Sektörün kırılabilir yapısını tersine çevirmek ve artan ulaşım maliyetlerini azaltmak amacıyla havayolu firmaları çeşitli yöntemlere başvurmuştur. Ürün fiyatlarına karşı duyarlılığı yüksek olan pazarlarda tercih edilen düşük fiyatlı havayolu taşımacılığı, söz konusu yöntemlerin başında gelmektedir. Düşük fiyatlı havayolu taşımacılığı, temel uçuş hizmetlerinin sunulduğu bir ürün olarak tanımlanmaktadır (Alves ve Barbot, 2007: 116).

Havayolu taşımacılığının günümüzün küresel dünyasındaki konumu, ülke ekonomilerine olan katkılarını da önemli kılmaktadır. Bu çalışmanın amacı; havayolu taşımacılığı sektörünün yapısal analizini yapmak, diğer sektörlerle olan ilişkilerini ortaya koymak, istihdama olan katkısını belirlemektir. Böylece planlama çalışmalarında ve yatırımların verimli alanlara kaydırılması noktasında havayolu taşımacılığının ne şekilde kullanılması gerektiğinin belirlenmesi hedeflenmektedir. Ekonominin sektörlerle bölünerek incelenmesine en elverişli metot Girdi-Çıktı Yöntemi olarak bilinmektedir. Kantitatif iktisadın önemli araçlarından birisi olan Girdi-Çıktı Analizinde ekonomi sektörler bazında ayrıştırılmakla birlikte ekonomik denge bir bütün olarak ele alınabilmektedir. Bu çerçevede, genel denge analizi içinde her sektörün mutlak ve göreceli durumunun belirlenebilmesi mümkün olmaktadır. Literatürde havayolu taşımacılığı sektörü ile pek çok çalışma bulunmakta, ancak

sektörü yapısal olarak ele alan ve diğer sektörlerle etkileşimini inceleyen çalışma çok fazla bulunmamaktadır. Bu çalışma ile literatürdeki bu boşluğun doldurulması amaçlanmaktadır. Günümüzde gelişmekte olan ülkelerde yaşanan erken sanayisizleşme süreci, bir sorun olarak algılanmaktadır. Türkiye'nin de erken sanayisizleşme kaskacında olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda hava taşımacılığı sektörünün özellikle imalat sanayii ile olan ilişkilerinin ortaya çıkarılması önem arz etmektedir. Çalışma bu yönüyle de erken sanayisizleşme sorununa hizmet sektörü merkezli bir öneri sunmaktadır.

Çalışmanın girişten sonraki ikinci bölümünde Türkiye hava taşımacılığı sektörünün gelişimi ve günümüzdeki yapısı ortaya konmuştur. Üçüncü bölümde hava taşımacılığı sektörüne yönelik yapısal analiz çalışmalarını içeren literatür incelenmiştir. Dördüncü bölümde veri seti tanıtılmış ve çalışmanın yöntemi olan girdi çıktı yöntemi hakkında bilgi verilmiştir. Beşinci bölümde çalışmanın bulgularına yer verilmiştir. Son bölüm ise sonuç kısmına ayrılmıştır.

2. Türkiye Hava Taşımacılığı Sektörünün Gelişimi

Türkiye'de hava taşımacılığı sektörü, cumhuriyetin kurulmasından itibaren gelişmeye başlamıştır. Cumhuriyet öncesi dönemde de sınırlı bir havayolu posta taşımacılığı yapıldığı bilinmektedir (Klein, 2002: 12). Cumhuriyetin ilanından itibaren Türk Hava Kurumu, Türk Tayyare Cemiyeti gibi organizasyonların kurulması, havacılık sektörüne verilen önemi göstermektedir (Gerede ve Orhan, 2015: 166).

Hava taşımacılığı sektörünün Türkiye'deki hızlı gelişimi 1980'li yıllarda olmuştur. 1970'li yıllarda tüm dünyada yaşanan ekonomik krizlerden çıkış yolu olarak liberal ekonomi politikaları öne çıkmaya başlamıştır. Uygulanan liberal ekonomi politikaları, küreselleşme eğilimini de beraberinde getirmiş ve iktisadi kararlar, dünya kapitalizminin sermaye birikimine yönelik olarak alınmaya başlanmıştır (Yeldan, 2001: 13). Türkiye, küreselleşme ve liberalleşme sürecine 24 Ocak 1980 kararlarıyla girmiştir. Öncelikle; mal ve hizmet fiyatlarının, faiz oranlarının piyasada belirlenmesi, uluslararası mal hareketlerinin serbestleştirilmesi gibi liberal kararlar alınmıştır (Çavdar, 2004: 258). Liberalleşme sürecinin ikinci aşaması finans piyasalarında yaşanmış, konvertibilite uygulamasına geçilmiş ve uluslararası sermaye hareketleri serbest hale getirilmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2001: 254). Ekonomide uygulanmaya başlanan neoliberal politikaların havayolu taşımacılığı sektöründeki yansımaları ile sektör hızlı bir büyüme eğilimine girmiştir. 1983 yılında yürürlüğe giren 2920 sayılı Türk Sivil Havacılık Kanunu ile özel sektöre sivil havacılık faaliyetlerinde bulunma hakkı getirilmiştir. Serbestleşmenin ilk adımını oluşturan bu kanun ile 1980'li yılların sonunda özel havayolu şirketleri kurulmaya başlanmıştır (Gerede, 2011: 506). Havayolu taşımacılığı sektörüne özel teşebbüsün girmesiyle rekabet artmış, yolcu bileti fiyatları düşmüş, hizmet kalitesi yükselmiştir. Ancak kar oranlarının düşüklüğü, finansal gereksinimlerin yüksekliği, nitelikli işgücünün yetersizliği gibi nedenlerle devlet sürekli olarak sektörü desteklemek zorunda kalmıştır.

1980'li yılların iktisadi büyüme politikası ise ihracata dayalı büyüme modeli olarak belirlenmiştir (Boratav, 2015: 166). Uygulanan ekonomi politikalarının en başarılı olduğu alan da ihracatın arttırılması olmuş ve on yıllık bir süreçte ihracat beş katına çıkarken ithalat üç katına çıkmıştır (Aydın, 2019: 18). Dış ticarete yaşanan artış, hava taşımacılığı sektörünün kargo tarafına olumlu katkıda bulunmuş ve yük trafiğinde artışlar gözlenmeye başlanmıştır. Tablo 1'de 1980-2002 yılları arasındaki yolcu ve yük trafiği verileri özetlenmiştir.

Tablo 1: Havayolu Taşımacılığı Sektörü Yolcu ve Yük Trafiği (1980-2002)

	Yolcu Trafiği (Yolcu)	Yük Trafiği (Ton)
1980	3.458.165	75.442
1984	6.132.361	121.568
1988	10.840.179	226.813
1992	16.495.118	363.992
1996	30.780.662	652.565
2000	34.972.534	796.627
2002	33.755.452	880.133

Kaynak: TÜİK (2021), Havaalanlarında Yolcu ve Yük Trafiği

Tablo 1’de görüldüğü gibi 22 yılda havayolu yolcu ve kargo taşımacılığı, sırasıyla yaklaşık 10 ve 12 kat büyümüştür. Oysa 1960-1980 arası büyüme yaklaşık 5 kat düzeyindedir. Ekonomide liberalleşme ve havayolu taşımacılığı sektöründeki serbestleşme uygulamalarının ilk dört yılda sonuç verdiği görülmektedir. İhracata dayalı büyüme modelinin uygulanmasıyla artış gösteren dış ticaretin özellikle hava kargo sektörüne olan etkisi de ayrıca tablodan görülmektedir.

2001 yılında Türkiye ekonomisi büyük bir finansal kriz yaşamış ve tüm sektörler bu krizden etkilenmiştir (Öztaş, 2009: 86). Tablo 1’de görüldüğü gibi havayolu yolcu sayısının 2002 yılında 2000 yılının gerisinde olması, havayolu taşımacılığı sektörünün de ekonomik krizin etkisi altında kaldığını göstermektedir. Krizden çıkmak için Güçlü Ekonomiye Geçiş adıyla bir ekonomik program ortaya konulmuş ve enflasyonun düşürülmesi temel hedef olarak belirlenmiştir. Programın dış ticaret ayağında ise verimlilik artışıyla ihracatın artırılması hedeflenmiştir (Taşar, 2010: 82). 2003 yılı, havayolu taşımacılığı sektörü için 1980’lerden sonra ikinci bir serbestleşme hareketini ifade etmektedir. 2003 yılında Ulaştırma Bakanlığı tarafından Bölgesel Havacılık Projesi adı altında bir proje başlatılmış iç hatlar yolcu trafiğinin artırılması hedeflenmiştir. Bu çerçevede iç hatlarda havaalanı ücretleri düşürülmüş ve yolcu bileti satışlarından alınan özel iletişim vergisi ve eğitime katkı payı kaldırılmıştır (Oktal vd, 2007: 8). Ayrıca yine aynı yılda iç hatlarda havayolu yolcu taşımacılığının serbest bırakılmasıyla yolcu sayısında büyük artış yaşanmıştır (Altuntaş ve Kılıç, 2021:191). Tablo 2’de 2003-2011 yılları arasındaki havayolu yolcu ve yük trafiği verileri özetlenmiştir.

Tablo 2: Havayolu Taşımacılığı Sektörü Yolcu ve Yük Trafiği (2003-2011)

	Yolcu Trafiği (Yolcu)	Yük Trafiği (Ton)
2003	34.424.340	931.191
2004	45.034.589	1.123.108
2005	55.545.473	1.249.555
2006	61.684.203	1.346.989
2007	70.352.867	1.546.025
2008	74.438.289	1.644.014
2009	85.508.508	1.726.345
2010	102.800.392	2.021.076
2011	117.620.469	2.249.474

Kaynak: TÜİK (2021), Havaalanlarında Yolcu ve Yük Trafiği

Tablo 2’de görüldüğü gibi 2003 yılındaki yasal düzenlemelerin etkisiyle yolcu trafiği hızla artarak 2010 yılında 100 milyonu geçmiştir. Ayrıca ihracatın artırılmasına yönelik uygulanan politikalara paralel olarak havayolu ile taşınan yük miktarı da 2003 yılı sonrasında hızla artmıştır. 2012 yılı sonrası yaşanan gelişmeler ise bulgular bölümünde ayrıca analiz edilmiştir.

3. Literatür

Girdi çıktı analizi kullanılarak yapılan ekonomik yapı analizleri literatürde yaygın olarak bulunmaktadır. Ancak genel olarak bu analizler, sanayi sektörlerini kapsamaktadır. Literatürde havayolu taşımacılığı sektörüne yönelik girdi çıktı analiziyle yapılan ekonomik yapı çalışmaları ve sektör özelinde yapılan diğer çalışmalar aşağıda kısaca özetlenmiştir.

Göktolga ve Özkan (2011), çalışmalarında ulaştırma sektörünü girdi çıktı analiziyle incelemişlerdir. Ulaştırma sektörünün 1998-2002 yılları arasında dengesiz bir biçimde geliştiği sonucuna varılmıştır. Ulaştırma sektörü toplam ileri ve geri bağlantı endekslerine göre dört kategori olarak sınıflandırılmıştır. 1998 yılında havayolu taşımacılığı, denizyolu taşımacılığının ardından ikinci kilit sektör bulunurken, 2002 yılında havayolu taşımacılığı sektörünün dördüncü kategoriye düştüğü sonucuna ulaşılmıştır.

Özcanlı (2011), ulaştırma alt sektörlerinin diğer sektörlerle ilişkisini girdi çıktı yöntemiyle analiz etmiştir. Çalışmanın sonucunda havayolu taşımacılığının geriye bağlantı etkisi yüksek olarak bulunmuştur.

Kıracı (2018), Türkiye hava taşımacılığı sektörünün 1960-2015 yılları arasındaki iç hatlar ve dış hatlar yolcu talebi ile iktisadi büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini analiz etmiştir. Toda Yamamoto

nedensellik testine göre herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamış, ancak Hatemi-J asimetrik nedensellik testi sonuçlarına göre iktisadi büyümeden iç hatlar ve dış hatlar yolcu talebine doğru nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Kundak ve Aktop (2018), yaptıkları çalışmada havayolu taşımacılığı sektörünün yapısal analizini yapmışlardır. Çalışmanın sonucuna göre sektör, özellikle girdi sağladığı sektörler üzerinde etkili bulunmuştur. Ayrıca havayolu taşımacılığı sektörünün verimliliği yüksek olan sektörler arasında yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Lögün vd (2018), 1993-2016 yılları arasındaki havayolu yolcu ve yük trafiği ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini Türkiye ve 18 ülke için incelemişlerdir. Panel veri analizinin kullanıldığı çalışmada hem yolcu taşımacılığı hem de yük taşımacılığı, ekonomi büyümenin nedeni olarak bulunmuştur.

Acar (2021), çalışmasında Türkiye ve OECD ülkelerinin lojistik performansını veri zarflama yöntemiyle analiz etmiştir. Araştırmanın sonucuna göre Türkiye, lojistik etkinlik açısından OECD ülkelerinin son sıralarında yer almaktadır. Bu çerçevede Türkiye'nin Lojistik Performans Endeksi'nin tüm alt boyutları açısından teknik ve yasal düzenlemeleri yapması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Altuntaş ve Kılıç (2021), ARDL yöntemiyle havayolu taşımacılığı sektörü ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışmanın sonucunda yolcu trafiği ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde bir eşbütünleşme ilişkisi saptanmıştır. Çalışmaya göre kısa dönemde yolcu trafiği, ekonomik büyümeyi arttırıcı bir etki yapmaktadır. Ayrıca Toda Yamamoto nedensellik analizi yapılmış ve havayolu taşımacılığı ile ekonomik büyüme arasındaki nedenselliğin çift yönlü olduğu sonucuna varılmıştır.

Asker (2021), havayolu işletmelerinin operasyonel ve finansal açıdan etkinliklerini veri zarflama analizi yöntemiyle karşılaştırmıştır. Geleneksel iş modelini uygulayan havayolu işletmelerinin operasyonel açıdan daha etkin olduğu, ancak düşük maliyetli iş modelini uygulayan havayolu işletmelerinin finansal açıdan daha etkin olduğu sonucuna varılmıştır.

Gürdal ve Var (2021), çalışmalarında THY'nin Afrika açılımının ihracata etkilerini araştırmışlardır. Yolcu sayısının bağımsız, ihracat değerinin bağımlı değişken olarak ele alındığı çalışmada 51 Afrika ülkesine yapılan uçuşlar, 2011-2020 yılları arası için analiz edilmiştir. Yapılan nedensellik analizine göre yolcu sayısının ihracatı pozitif yönde etkilediği sonucuna varılmıştır.

Yamaguchi (2008), çalışmasında ABD'nin 21 ülkeye yaptığı ihracat ile hava taşımacılığı sektörünün ilişkisi eşanlı denklem modeli ile incelenmiştir. Araştırmanın sonucunda uçak bilet fiyatlarının mesafeden daha çok ihracat ile ilişkisi bulunduğu ortaya çıkmıştır.

Fernandes ve Pacheco (2010), Brezilya ekonomisi için 1966-2006 yılları arasındaki iç hatlar yolcu talebi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmada kullanılan Johansen eşbütünleşme testine göre iç hatlar yolcu talebi ile büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca Granger nedensellik testi uygulanmış ve iktisadi büyümeden iç hatlar yolcu talebine doğru nedensellik tespit edilmiştir.

Baker vd (2015), Avustralya'daki 88 bölge için yolcu taşımacılığı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. 1985-2011 yılları arasını kapsayan çalışmada Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre değişkenler arasında uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi bulunmuştur. Ayrıca Granger nedensellik analizine göre havayolu taşımacılığı ile ekonomik büyüme arasında çift taraflı nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Erraitab vd (2016), yaptıkları çalışmada ABD'den Fas'a olan havayolu yolcu talebini etkileyen faktörleri eşbütünleşme ve VECM yöntemiyle incelemişlerdir. Yapılan analiz sonucunda GSYH'nin yolcu talebini pozitif yönde, döviz kurunun ise negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Lee ve Yoo (2016), Güney Kore taşımacılık sektörünü taşıma modlarına göre ayrıştırarak girdi çıktı analiziyle incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda arz kıtlığı en yüksek taşımacılık alt sektörleri karayolu ve demiryolu olarak bulunmuştur.

Literatürde yer alan çalışmalarda hava taşımacılığı sektörü yapısal analizinin genellikle ekonometrik yöntemlerle yapıldığı görülmektedir. Çoğunlukla zaman serisi yöntemlerinin kullanıldığı çalışmalarda hava taşımacılığı sektörünün ekonomik büyümeye veya ihracata katkısı değerlendirilmektedir. Ayrıca ulaştırma sektörünün bir bütün olarak değerlendirildiği çalışmalar da literatürde yer almaktadır. Literatürde yer alan bir başka çalışma grubu ise hava taşımacılığı sektörünün verimlilik analizine yönelik olarak yapılan çalışmalardır. Bu çerçevede genel olarak veri zarflama analizinin kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmanın farkı, havayolu taşımacılığı sektörünün ekonomiye olan katkılarının diğer sektörlerle olan ilişkileri bağlamında ele alınmasıdır. Ayrıca ekonomik yapı ile ilgili olarak sektörün sadece ekonomik büyümeye olan katkısı değil, istihdam yapısı da ortaya konarak işsizlikle mücadelede sektörün bir araç olarak kullanılabilmesi değerlendirilmektedir.

4. Veri Seti ve Yöntem

Bu çalışmada veri seti olarak TÜİK tarafından yayımlanan girdi çıktı tabloları kullanılmıştır. 1985, 1990, 2002 ve 2012 yıllarına ait girdi çıktı tabloları ile havayolu taşımacılığı sektörünün yıllar içindeki yapı değişikliği ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışmada yöntem olarak Leontief (1966) tarafından geliştirilen girdi çıktı analizi kullanılmıştır. Leontief modelinin temelinde üretimin sektörler bölünmesi ve sektörler arasındaki ilişkilerin incelenmesi yatmaktadır. Her sektör, üretim yapabilmek için üretim faktörlerinin yanı sıra diğer sektörlerden girdi almakta, ayrıca diğer sektörler kendi üretiminden girdi satmaktadır. Bir başka ifadeyle sektörler, bir yandan nihai talebe mal gönderirken diğer yandan farklı sektörlerin ara mal talebini karşılamaktadır. Girdi çıktı analizinin temel amacı, sektörler arasındaki bu ara mal hareketlerinin analiz edilmesidir (Gökçen, 2020: 63). Endüstriler arası ilişkiler incelenirken ara mal ve nihai mal ayırımının yapılması, Keynesyen analizdeki uyarılmış ve otonom unsurlarla benzerlik göstermektedir. Keynes'in analizlerinde çarpan etkisiyle ulaşılan milli gelir seviyesi belirlenmekte, buna karşılık girdi çıktı modellerinde ara mal ve nihai malların talep yapılarına uyan üretim miktarları tespit edilmektedir (Chenery, 1962: 15). Girdi çıktı analizi ile ekonomi sektörler parçalanarak incelenmekle birlikte iktisadi sistem bir bütün olarak ele alınmaktadır (Kılıçbay, 1968: 310). Böylece geniş anlamda sektörel etkiler hesaplanabilmekte, endüstriler arası ilişkiler yoluyla ekonomik denge analizi yapılabilmektedir (Hefner, 1997: 1471). Girdi çıktı analizi, temelde endüstriler arası akım tablosuna dayanmaktadır. Endüstriler arası akım tablosunun satırları, sektörler için üretimlerin nasıl dağıldığını, bir başka ifadeyle nerelere satıldığını ifade etmektedir. Tablonun sütunları ise sektörlerin ara mal ihtiyaçlarını hangi sektörlerden karşıladığını göstermektedir. Endüstriler arası akım tablosu, tüm bu ilişkileri yıllık olarak özetlemektedir (Jones, 1997: 45). Tablonun hem satırlarına hem de sütunlarına sektörler yazılmaktadır. Tablonun her hücresi, seçili iki sektör arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Örneğin herhangi bir x_{ij} değeri, i üreticisinin j üreticisine sattığı ara mal miktarını ifade etmektedir (Gökçen, 2020: 68). Endüstriler arası akım tablosundaki satırlara nihai talep unsurları, sütunlara katma değerler eklendiğinde satır ve sütun toplamları birbirine eşit olmaktadır. Bu durum, genel dengeyi ifade etmektedir (Kepeken, 1977:70).

Girdi-çıkıtı analizinde kullanılan girdi katsayılar matrisi, endüstriler arası akım tablosundan üretilmektedir. Akım tablosundaki her bir hücrenin ilgili sektörün toplam arzına bölünmesiyle elde edilen girdi katsayılar matrisi teknoloji matrisi olarak da ifade edilmektedir. Teknoloji matrisindeki her a_{ij} katsayısı, j malından bir birim üretmek için ne kadar i malı alınması gerektiğini göstermekte olup aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır.

$$a_{ij} = \frac{x_{ij}}{X_j} \quad (1)$$

Burada, X_j , j sektörünün toplam arzını gösterirken x_{ij} , ara malı girdisini ifade etmektedir. Girdi katsayılar matrisinin satırlar itibarıyla okunması, her sektörün bir birim mal üretebilmek için ilgili satırdaki sektörden kaç birim ara mal satın alması gerektiğini göstermektedir. Matrisin sütunlar olarak okunması ise, ilgili sütundaki sektörün bir birim mal üretebilmesi için diğer sektörlerden kaç birim ara mal talep edeceğini ifade etmektedir. Girdi katsayılar matrisinin köşegen elemanları aynı sonuçları söz konusu sektörün kendi arasındaki ilişkiler bakımından değerlendirmektedir. Girdi katsayılar matrisinin

sıra ve sütun sayıları birbirine eşit olduğundan kare matris özelliği taşımakta ve teknoloji matrisi olarak da adlandırılmaktadır (Aydoğuş, 1999: 29). Bu durumda her bir a_{ij} katsayısı, teknik katsayı olarak ifade edilmektedir. Bir başka ifadeyle, j sektörünün üretimi için i sektörünün üretmiş olduğu ara mala olan ihtiyaç mevcut üretim tekniğinin bir fonksiyonu olmaktadır.

Girdi çıktı analizinde ara mal talebi ile nihai talep toplandığında toplam talep fonksiyonuna ulaşılabilir. Bu durumda toplam üretimden ara mal talebi çıkarıldığında nihai talep fonksiyonuna ulaşmak mümkündür. Bu çözümlenme, matris notasyonu ile aşağıdaki gibi gösterilebilir.

$$X = AX + Y \quad (2)$$

Bu denklemde X , n satırdan oluşan bir vektör olup, n tane sektörün üretim değerlerini göstermektedir. Y , denklemde bağımlı değişken olarak yer alan n satırlı nihai talep vektörü olarak ifade edilmektedir. Bu çerçevede Y vektörü, n tane sektörün nihai talep verilerini içermektedir. A ise yukarıda açıklanan $n \times n$ boyutlu girdi katsayılar matrisi olarak tanımlanmaktadır. Denklem X yalnız bırakılacak şekilde çözümlerse aşağıdaki sonuçlar elde edilmektedir.

$$(I - A)X = Y \quad (3)$$

$$X = (I - A)^{-1}Y \quad (4)$$

(4) numaralı denklemde yer alan $(I - A)^{-1}$ matrisi, Leontief ters matrisi olarak adlandırılmakta ve girdi çıktı analizinde önemli bir işlev görmektedir. Ters matriste yer alan her r_{ij} katsayısı, j sektörünün nihai talebe bir birim mal gönderebilmek için i sektöründen direkt ve dolaylı olarak alması gereken ara mal değerini göstermektedir (Öney, 1977: 135). Bir başka ifadeyle, ters matris ile nihai talep artışlarının sektörler üzerindeki etkisi belirlenebilmekte ve talep artışları karşısında sektörlerin tepkisini karşılaştırmak olanaklı hale gelmektedir (Ersungur ve Kızıltan, 2008: 20). Bu çalışma için ifade etmek gerekirse havayolu taşımacılığı sektörünün nihai talebindeki artışların diğer sektörleri ne şekilde uyardığının tespiti ters matris aracılığıyla belirlenebilmektedir.

Teknoloji matrisinin ve ters matrisin satır ve sütun toplamları da girdi çıktı analizlerinde önemli yer tutmaktadır. Girdi katsayılar matrisinin sütun toplamları, geriye bağ etkisi olarak adlandırılmakta ve ilgili sektörün üretiminde meydana gelecek bir artışın kendisine girdi satan sektörlerde ne miktarda üretim artışına yol açacağını göstermektedir. Satır toplamları ise ileriye bağ etkisi olarak ifade edilmekte ve söz konusu sektörün girdi sattığı sektörlerde sağlayacağı üretim artışının belirlenmesinde kullanılmaktadır. Teknoloji matrisinin satır ve sütun toplamları direkt etkileri gösterirken ters matristen hesaplanan ileriye ve geriye bağ etkileri, dolaylı etkileri de kapsamaktadır. Ters matrisin ileriye bağ etkisi, bütün sektörler için nihai talepteki birer birimlik artışa karşılık ilgili sektörde ne kadarlık bir üretim artış yaşanacağını göstermektedir. Ters matristen hesaplanan geriye bağ etkisi ise ilgili sektörün nihai talebine yönelik bir birimlik artışın tüm sektörlerde yol açacağı üretim artışını ifade etmektedir (Özdemir ve Mercan, 2012: 117). Ters matrisin ileriye ve geriye bağlantı etkileri, yatırım kararlarının alınmasında dikkate alınması gereken unsurlar olarak değerlendirilmektedir (Hirschman, 1958: 9). Hirschman'ın tespitinden hareketle sektörler dört kategoride değerlendirilmektedir (Chenery ve Watanabe, 1958: 11). Birinci kategoride yer alan sektörler, hem ileriye hem geriye bağ etkisi yüksek olan sektörler olup kilit sektörler olarak ifade edilmektedir. Yatırımların bu sektörler için kaydırılması, verimlilik açısından önem arz etmektedir. Geriye bağlantı etkisi yüksek, ileriye bağlantı etkisi düşük olan sektörler ikinci kategoride yer almaktadır. Bu sektörlerin ülkenin kaynaklarını verimli kullandıkları değerlendirilmektedir. Üçüncü kategoride yer alan sektörler, ileriye bağlantı etkisi yüksek, geriye bağlantısı düşük olan sektörlerdir. Bu kategoride yer alan sektörler, kendisinden ara mal talebinde bulunan sektörlerin üretimini arttırmaktadır. Dördüncü kategoride yer alan sektörler ise hem ileriye hem geriye bağ etkisi düşük olan sektörlerdir. Bu sektörler, diğer sektörlerin üretimi üzerinde etkili olmamakta, ancak katma değer yaratarak ülke ekonomisine katkı sunmaktadır. Yatırım kararlarının alınmasında bu sıralama önem taşımaktadır (Aydoğuş, 1999: 101).

Girdi çıktı analizi ile çoğaltan analizleri de yapılabilmektedir. Ters matrisin sütun toplamları, ilgili sektörün üretim çarpanı olarak değerlendirilmektedir. Girdi çıktı sistemindeki üretim çoğaltanları ile Keynes'in üretim çoğaltanları arasındaki fark, girdi çıktı analizinde farklı sektörler için yapılacak

yatırımların farklı sonuçları olacağını ifade edilmesidir. Girdi çıktı modeli ile ayrıca istihdam çoğaltanlarının hesaplanması mümkün olmaktadır. Endüstriler arası akım tablosunun emek ücretleri satırında yer alan her değer, ilgili sektörün kullandığı emek miktarı olarak değerlendirilmektedir (Todaro, 1987:43). Böylece, teknoloji matrisini oluşturan değerlerin hesaplandığı gibi emek katsayıları da hesaplanabilmektedir.

$$e_i = \frac{L_i}{X_i} \quad (5)$$

Bu denklemde e_i , i sektörünün istihdam katsayısını göstermektedir. L_i , istihdam düzeyi, X_i ise toplam üretim olarak tanımlanmaktadır. Bu yöntemle hesaplanan emek katsayıları, her sektörün bir birim mal üretebilmek için ihtiyaç duyduğu emek miktarını ifade etmektedir. Nihai talep artışının istihdam üzerindeki direkt ve dolaylı etkileri ise istihdam çoğaltanları ile ölçülebilmektedir. Herhangi bir j sektörünün istihdam çoğaltanı aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır (Schaffer, 1999: 38).

$$L_j = [e][r] \quad (6)$$

Bu denklemde L_j , istihdam çoğaltanları sütun vektörünü gösterirken e , emek katsayıları sütun vektörünü, r ise Leontief ters matrisini ifade etmektedir. İstihdam çoğaltanları, nihai talep artışının istihdam üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerini ölçmektedir. İstihdam çoğaltanı yüksek olan sektörler, emek yoğun sektörler olarak tanımlanırken istihdam çoğaltanı düşük olanlar sermaye yoğun sektörler olarak ifade edilmektedir.

Girdi çıktı analizi ile sektörlerin üretim faktörlerini hangi oranda kullandığı da hesaplanabilmektedir. Toplam girdilerin toplam üretime oranı dolaylı faktör kullanımını gösterdiğine göre bu oranın 1'den çıkarılması ile sektörlerin asli üretim faktör kullanım oranları bulunabilmektedir. Buna benzer bir analiz, ara mal ve nihai mal akımları için yapılabilmektedir. Ara mal talebinin toplam talebe oranlanması ile bulunan ara mal talep oranı ne kadar büyükse o sektörün diğer sektörlerle ilişkisinin o kadar yoğun olduğu anlaşılır (Gökçen, 2020: 97).

5. Bulgular

5.1. 1985-2012 Dönemi

Hava taşımacılığı sektörünün yapısal analizi amacıyla öncelikle 1979, 1985, 1990, 2002 ve 2012 yıllarına ait girdi çıktı tablolarından her dönem için girdi katsayılar matrisi ve Leontief ters matrisi oluşturulmuştur. Ters matristen elde edilen veriler, sektörler arasındaki dolaylı ve dolaysız etkileri bir arada gösterdiğinden ters matrise ait geriye ve ileriye bağ etkileri yıllara göre analiz edilmiş ve bu etkilerin en yüksek olduğu sektörler Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: Havayolu Taşımacılığına İlişkin Girdi Çıktı Analizinden Elde Edilen Değerler

	1985	1990	2002	2012
DGB	0.435	0.378	0.611	0.585
DİB	0.196	0.172	0.138	0.197
DTB	0.631	0.550	0.749	0.782
TMGB	1.772	2.346	2.072	1.963
TMİB	1.259	1.605	1.219	1.251
TMTB	3.031	4.730	3.291	3.214
GBE	0.632	1.151	1.161	1.159
İBE	0.646	0.787	0.683	0.739

DGB: Doğrudan Geriye Bağ Etkisi, DİB: Doğrudan İleriye Bağ Etkisi, DTB: Doğrudan Toplam Bağ Etkisi, TMGB: Ters Matris Geriye Bağ Etkisi, TMİB: Ters Matris İleriye Bağ Etkisi, TMTB: Ters Matris Toplam Bağ Etkisi, GBE: Geriye Bağ Etkisi, İBE: İleriye Bağ Endeksi

Tablo 3'teki veriler, havayolu taşımacılığı sektörüne ait yapısal bilgileri göstermektedir. Doğrudan geriye bağ etkisi, dönemler arasında dalgalı bir seyir izlemektedir. Ancak 2002 yılında anlamlı bir artış göze çarpmaktadır. Bu çerçevede yapısal bir değişiklikten söz etmek mümkündür. 2012 yılında ise doğrudan geriye bağ etkisi, düşük oranlı da olsa bir azalma göstererek 0.585 değerini almıştır. Bir başka ifadeyle, 2012 yılı itibarıyla havayolu taşımacılığı sektörünün üretimindeki bir birimlik bir artış,

kendisine girdi temin eden sektörlerde toplam 0.585 birimlik üretim artışına neden olmaktadır. Doğrudan ileriye bağ etkisi, 1985 sonrasında azalma eğilimine girmiş ve 2002 yılında 0.138 düzeyine kadar gerilemiştir. 2002 sonrası tekrar artmış, 2012 yılında yaklaşık 1985 yılındaki seviyesini yakalayarak 0.197 olarak gerçekleşmiştir. 2012 yılı itibariyle havayolu taşımacılığı sektörünün üretimindeki bir birimlik artış, girdi sattığı sektörlerin üretiminin 0.197 birim arttırmaktadır. Doğrudan ileriye ve geriye bağ etkileri, sadece direkt etkileri göstermektedir. Ters matristen elde edilen veriler ise hem doğrudan hem de dolaylı etkileri göstermesi açısından daha ayrıntılı bilgiler sağlamaktadır. Tablo 3'ten görüldüğü gibi 1985 yılı ile 1990 yılı arasında önemli oranda yapısal değişiklik gözlemlenmektedir. Hem geriye bağ hem de ileriye bağ etkisi, sıçrama göstermiştir. Özellikle geriye bağ etkisi, 2.346 seviyesine çıkarak tüm zamanların en yüksek değerine ulaşmıştır. 2012 yılında bu değer, 1.963 olarak hesaplanmıştır. 2012 yılı itibariyle havayolu taşımacılığı sektörünün nihai talebi bir birim arttığında, bu artışın doğrudan ve dolaylı ihtiyaçlarını karşılamak için ekonomideki tüm sektörlerin üretimini 1.963 birim arttırması gerekmektedir. Ters matrisin ileriye bağ etkisi ise 1990 yılındaki sıçramanın ardından azalmaya başlamış ve 2012 yılında yaklaşık olarak 1985 yılındaki düzeyine gerileyerek 1.251 seviyesinde kalmıştır. Bir başka ifadeyle 2012 verileriyle, ekonomideki bütün sektörlerin üretimi bir birim arttığında hava taşımacılığı sektörünün üretimi 1.251 birim artmaktadır. Tablo 3'ün alt iki sütununda iki farklı endeks hesaplanarak analize dahil edilmiştir. Girdi çıktı analizine tabi tutulan tüm sektörlerin ters matristen elde edilen geriye ve ileriye bağ etkilerinin ayrı ayrı ortalaması alınmıştır. Havayolu taşımacılığı sektörünün geriye bağ etkisinin ortalama geriye bağ etkisine oranı geriye bağ endeksi, ileriye bağ etkisinin tüm sektörlerin ileriye bağ etkisine oranı ise ileriye bağ endeksi olarak hesaplanmıştır. Geriye ve ileriye bağ endeksleri, Hirschman (1958) sınıflandırması için bir ölçü olarak kullanılmıştır. Bu çerçevede her iki endeksi 1'in üzerinde olan sektörler birinci kategoride, sadece geriye bağ endeksi 1'in üzerinde olan sektörler ikinci kategoride, sadece ileriye bağ etkisi 1'in üzerinde olan sektörler üçüncü kategoride, her iki endeksi 1'in altında olan sektörler dördüncü kategoride değerlendirilmiştir. Tablo 3'ten görüldüğü gibi 1985 yılında havayolu taşımacılığına ait hem ileriye bağ hem de geriye bağ endeksleri 1'in altındadır. 1990 yılı itibariyle geriye bağ endeksi 1'in üzerine çıkmıştır. Bir başka ifadeyle 1985 yılında Hirschman sınıflandırmasına göre dördüncü kategoride yer alan havayolu taşımacılığı sektörü, 1990 yılında ikinci kategoriye yükselmiş ve ilerleyen yıllarda da bu konumunu korumaya devam etmiştir. Bu saptama ile havayolu taşımacılığı sektörünün 1985 yılından 1990 yılına yapısal değişimi bir kez daha görülmektedir.

Havayolu taşımacılığı sektörünün geriye bağ etkisi yüksek olarak tespit edildiğine göre buna neden olan diğer sektörlerin belirlenmesi de önem arz etmektedir. Leontief ters matristeki havayolu taşımacılığı sütunundaki değerler 2012 itibariyle incelenmiş ve en yüksek katsayıya sahip sektörler Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Havayolu Taşımacılığı Sektörünün En Fazla Etkilediği Sektörler (2012)

Sektör	Katsayı
Kok ve Rafine Petrol Ürünleri	0.268
Madencilik ve Taş Ocakçılığı	0.112
Depolama ve Destek Hizmetleri	0.110
Toptan Ticaret	0.070
Karayolu Taşımacılığı	0.029

Tablo 4'ten görüldüğü gibi havayolu taşımacılığının en fazla girdi aldığı sektörlerin başında kok ve rafine petrol ürünleri sektörü gelmektedir. Havayolu taşımacılığı sektörünün nihai talebi bir birim arttığında bu artışı karşılayabilmek için kok ve rafine petrol ürünleri sektöründen doğrudan ve dolaylı alması gereken girdi miktarı 0.268 birim olmaktadır. Geriye bağ etkisi, önceki bölümde belirtildiği üzere üretim çoğaltanı olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede, havayolu taşımacılığı sektörüne yapılacak yatırımların en fazla çoğaltan etkisi yapacağı sektörlerin Tablo 4'te yer alan sektörler olduğunu söylemek mümkündür. 2002 yılında da benzer bir yapı sergilenmekle birlikte finans sektörünün de listede yer aldığı görülmektedir. Bu anlamda bir yapısal değişiklikten söz edilebilir.

Havayolu taşımacılığı sektörünün faktör kullanım oranları ve ara mal talebi oranları, ayrıca analiz edilerek elde edilen değerler Tablo 5'te özetlenmiştir.

Tablo 5: Havayolu Taşımacılığı Sektörü Faktör Kullanım Oranları ve Ara Mal Talep Oranları

	1985	1990	2002	2012
Dolaylı Faktör Kullanım Oranı	0.435	0.378	0.612	0.585
Doğrudan Faktör Oranı	0.565	0.622	0.388	0.415
Ara Mal Talep Oranı	0.172	0.245	0.368	0.203
Nihai Mal Talep Oranı	0.828	0.755	0.632	0.797

Tablo 5'ten görüldüğü gibi ara mal ve nihai mal talep oranlarında 1985 sonrası önemli bir yapısal değişiklik gözlemlenmemektedir. Dolaylı faktör kullanımlarında ise bir artış gözlemlenmektedir. Bu bağlamda havayolu taşımacılığı sektörünün diğer sektörlerden giderek daha fazla ara mal talep ettiği görülmektedir. Faktör kullanımlarındaki bu yapısal değişiklik, bir başka ifadeyle asli üretim faktörlerinin payının azalması, havayolu taşımacılığı sektörünün diğer sektörlerle daha yoğun bir etkileşime geçtiği izlenimi vermektedir. Bu tespitin ardından üretim faktörlerinden özellikle emeğin sektördeki durumunu incelemek önem arz etmektedir. Bu amaçla havayolu taşımacılığı sektörüne ait istihdam çoğaltanları hesaplanarak Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: Havayolu Taşımacılığı Sektörü İstihdam Çoğaltanları

	Emek Katsayısı	İstihdam Çoğaltanı
1985	0.120	0.173
1990	0.174	0.353
2002	0.080	0.200
2012	0.140	0.240

Tablo 6'daki emek katsayıları, havayolu taşımacılığı sektörü üretimi içindeki asli faktör olarak kullanılan emeğin payını göstermektedir. İstihdam çoğaltanları ise, havayolu taşımacılığı sektörü nihai talebinde yaşanacak nihai talep karşısında tüm sektörlerde ortaya çıkacak istihdam tepkisini ifade etmektedir. Emek katsayıları ve istihdam çoğaltanlarının doğal olarak benzer bir eğilim içinde olduğu görülmektedir. 1990 yılında hızlı bir artış gösteren istihdam çoğaltanı katsayısı, 2012 yılı itibarıyla 0.240 düzeyine ulaşmıştır. Bu değer, imalat sanayiinin tüm sektörlerine ait çoğaltanlardan daha fazladır. Bu çerçevede, Türkiye ekonomisinde kronik hale gelen işsizlikle mücadelede hava taşımacılığı sektörünün bir araç olarak kullanılabileceği değerlendirilebilir.

5.2. 2012 Sonrası İçin Kanıtlar

2012 yılı sonrası için hava taşımacılığı sektörü verileri ve imalat sanayii ile olan etkileşimi, sektörün yapısal analizi açısından önem arz etmektedir. Tablo 7'de sektörün 2012 yılından itibaren taşıma gerçekleştirmeleri özetlenmiştir. Sektörün yolcu ve yük trafiği şeklinde iki ayrı grup altında incelenmesi, yapısal değişimin belirlenmesi adına ipuçları sunmaktadır. Kargo taşımalarının imalat sanayii ile daha fazla etkileşim içinde olduğu değerlendirilmektedir.

Tablo 7: Havayolu Taşımacılığı Sektörü Yolcu ve Yük Trafığı (2012-2020)

Yıl	Yolcu Trafığı (Yolcu)	Yük Trafığı (Ton)
2012	130.351.620	2.249.133
2013	149.430.421	2.595.316
2014	165.720.234	2.893.000
2015	181.074.531	3.072.831
2016	173.743.537	3.076.914
2017	193.045.343	3.481.211
2018	210.498.164	3.855.231
2019	208.373.696	4.090.168
2020	81.616.140	2.490.521

Kaynak: TÜİK (2021), Havaalanlarında Yolcu ve Yük Trafığı

Tablo 7’de görüldüğü gibi 2020 pandemi yılı bir yana bırakılırsa yolcu taşımacılığı 2016 ve 2019 yıllarında düşüş gösterirken, yük trafiği 2012 yılından itibaren sürekli olarak artış göstermektedir. 2022 yılı sonunda yolcu sayısının 255 milyona, yük trafiğinin ise 5,5 milyon tona yükselmesi beklenmektedir (Aydın, 2021: 125-123). Hava kargo taşımacılığının yolcu taşımacılığına göre diğer sektörlerle etkileşiminin daha yüksek olduğu değerlendirildiğinde, 2012-2019 yılları aralığında, özellikle imalat sanayiinde benzer bir eğilim olması beklenmektedir. Tablo 4’te özetlenen sonuçlar çerçevesinde imalat sanayii ve toptan ticaret sektörlerinin büyüme oranları Tablo 8’de özetlenmiştir.

Tablo 8: Sektörlerin Büyüme Oranları (%)

	2013-2016	2017-2019
Havayolu Taşımacılığı	8.3	6.6
İmalat Sanayii	6.4	2.7
Toptan Ticaret	6.5	5.4

Kaynak: TÜİK (2021), İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Üretim Yöntemiyle GSYH verilerinden hesaplanmıştır.

Tablo 8’den görüldüğü gibi havayolu taşımacılığı ile imalat sanayii ve toptan ticaret sektörleri arasında 2012 sonrasında aynı yönlü bir eğilim göze çarpmaktadır. İmalat sanayiinin başka sektörlerin de etkisi altında olduğu bilinmekle birlikte havayolu taşımacılığının 2012 dönemindeki yapısını koruduğu söylenebilir.

6. Sonuç

Havayolu taşımacılığı sektörü, gerek yolcu taşımacılığı gerekse kargo taşımacılığı açısından son yıllarda giderek büyümektedir. 2020 yılında pandemi nedeniyle sektöre uğrayan sektör, günümüzde hızlı bir toparlanma sürecine girmiştir. Ayrıca pandemi sürecinde lojistik sektörünün önemi daha iyi anlaşılmış ve süreç boyunca yaşanan aksaklıkların büyük çoğunluğunun lojistik kaynaklı olduğu görülmüştür. Bu çerçevede hava kargo sektörü, diğer taşıma modlarına göre öne çıkmıştır. Sağlık ve aşı lojistiğinin genel olarak hava taşımacılığı ile yapılması, sektörün toparlanmasına katkı vermektedir.

Bu çalışmada Türkiye havayolu taşımacılığı sektörünün yapısal analizi yapılmış ve diğer sektörlerle ilişkisi ortaya konmuştur. Özellikle 1990 yılında önemli bir yapısal değişim görülmüştür. Hesaplanan geriye bağ endeksi 1’in üzerine çıkmış ve Hirschman kriterlerine göre sektör, dördüncü kategoriden ikinci kategoriye yükselmiştir. Bu bağlamda 1980’li yıllarda başlayan liberalleşme süreci ve hava taşımacılığı sektörüne yönelik uygulanan özelleştirme, serbestleşme politikalarının sonuçlarının kısa zamanda alındığı anlaşılmaktadır. 1990 yılında ters matris geriye bağ etkisinin hızlı bir artış göstermesi, yapısal dönüşümün niteliğini de ortaya koymaktadır. Sektöre yapılan yatırımların ekonominin bütününde yaptığı üretim çoğaltıcı etkisi, yapısal değişimin en belirgin karakterini oluşturmaktadır. Böylece, Fernandes ve Pacheco (2010)’un Brezilya ekonomisi için eşbütünleşme analizi kullanarak yaptığı çalışma ile benzer sonuçlar Türkiye ekonomisi için geçerli görünmektedir. Literatürde iktisadi büyümenin havayolu taşımacılığı sektörünü büyüttüğüne yönelik olarak ampirik çalışmalar da bulunmakla birlikte bu çalışmada havayolu taşımacılığı sektörünün diğer sektörler üzerinde etkili olduğu sonucuna varılmıştır.

Girdi çıktı analizinden 2002 yılı için elde edilen değerler incelendiğinde tüm göstergelerde düşüş göze çarpmaktadır. Türkiye ekonomisinin 2001 yılında yaşadığı ekonomik krizin havayolu taşımacılığı sektöründe yoğun bir şekilde hissedildiği anlaşılmaktadır. Buradaki düşüşleri yapısal dönüşümden çok ekonomik krizin yansımaları olarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşımdır. Nitekim sektöre ait ileriye ve geriye bağ etkileri düştüğü halde sektörlerin ortalamasının bir göstergesi olan geriye bağ endeksinin az da olsa yükseldiği dikkat çekmektedir. Bir başka ifadeyle havayolu taşımacılığı sektörü, ekonomik kriz döneminde dahi diğer sektörler üzerindeki üretim çoğaltanı etkisini kaybetmemiştir.

2002 yılından sonra sürecin tersine dönmesi, ekonomi krizin etkilerinin ortadan kalkması olarak değerlendirilebilir. Ayrıca 2003 yılında yapılan yasal düzenlemeler de havayolu taşımacılığı sektörünün tekrar büyüme sürecine girmesine katkı vermiştir. 2012 yılı için önemli bir yapısal değişim, ileriye bağ etkisindeki artış olarak görülmektedir. 2012 yılına gelindiğinde artık sektör sadece girdi aldığı değil, girdi sattığı sektörler üzerinde de etkili olmaya başlamıştır. Bu durum, havayolu taşımacılığı sektörünü geleceğin kilit sektör adaylarından biri haline getirmektedir. Bu sonuç, Altuntaş ve Kılıç (2011)'in ekonomik büyüme ile havayolu taşımacılığı arasında çift yönlü nedensellik tespit ettikleri çalışmalarını sektörel ayrıntılarla desteklemektedir. 2012 yılından sonra yaşanan gelişmelere bakıldığında Türkiye havayolu taşımacılığı sektörünün büyümeye devam ettiği görülmektedir. Ayrıca sektörün diğer sektörler üzerinde etkili olmaya devam ettiğine dair bazı kanıtların varlığı, bu çalışmanın diğer bir çıktısını oluşturmaktadır.

1980 sonrasında Türkiye ekonomisinin girdiği liberalleşme süreci, bir yandan ülke ekonomisini büyütürken diğer yandan kırılabilirliği arttırmıştır. Bir başka ifadeyle gelişme sürecine girilmekle beraber ekonomik krizlere açık bir iktisadi yapı ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın gösterdiği gibi sektör, ekonominin bütünüyle yakından etkilidir ve bu nedenle krizlerden yoğun bir şekilde etkilenmektedir. Havayolu taşımacılığı sektörünün diğer sektörlerle olan yoğun ilişkisi kendisini krizlere açık bir yapı haline getirmekle birlikte bu durumun bir fırsat olarak değerlendirilmesi de mümkündür. İmalat sanayii üzerinde üretim çoğaltanı etkisi bulunan havayolu taşımacılığı sektörü, sanayiye büyütme adına bir araç olarak kullanılabilir. Ayrıca bu çalışmanın sonuçlarına göre havayolu taşımacılığı sektörü, madencilik ve taş ocakçılığı sektörüne yönelik olarak da doğrudan ve dolaylı çoğaltan etkisi yapmaktadır. Bu çerçevede de sektörün bir iktisadi politika aracı olarak kullanılması uygun görünmektedir. Bu çalışmanın bir başka çıktısı sektörün yarattığı istihdam düzeyine yöneliktir. Sektörün istihdam çoğaltanlarının 2001 krizi dışında bir önceki döneme göre yükselme eğiliminde olduğu görülmektedir. Bu çerçevede Türkiye ekonomisi için kronik hale gelen işsizlikle mücadelede havayolu taşımacılığı sektörünün kullanılması uygun bir ekonomik politika olacaktır. Ayrıca sektörün imalat sanayii üzerindeki etkisi nedeniyle istihdamda sanayisizleşme sürecinin tersine çevrilmesine önemli katkı sağlanacağı değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Acar, M. F. (2021). Lojistik Etkinlik: Türkiye ve OECD. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 23, 512-517. DOI: 10.31590/ejosat.826918
- Altuntaş, M. & Kılıç, E. (2021). Havayolu Taşımacılığı ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Türkiye Örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 187-202. DOI: 10.32709/akusosbil.716045
- Alves, C. F. & Barbot, C. (2007). Short Communication: Do Low Cost Carriers Have Different Corporate Governance Models? *Journal of Air Transport Management*, 13(2), 116–120.
- Asker, V. (2021). Havayolu İşletmelerinde İki Aşamalı Veri Zarflama Analizi İle Etkinlik Ölçümü. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(4), 2373-2385. DOI: 10.33206/mjss.795885
- Atalık, Ö. & Arslan, M. (2009). A Study to Determine the Effects of Customer Value on Customer Loyalty in Airline Companies Operating: Case of Turkish Air Travellers. *International Journal of Business and Management*, 4(6), 154-162.

- Aydın, A. (2019) *Türkiye ekonomisinde 1990 sonrası ekonomik krizlerin sonuçları bakımından değerlendirilmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Aydın, A. (2021). ARIMA modeli ile Covid-19 salgınının Türkiye hava taşımacılığı sektörü üzerindeki etkilerinin analizi. *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(2) , 118-127. <https://dergipark.org.tr/en/pub/aruiibfdergisi/issue/66112/978605>
- Aydoğuş, O. (1999). *Girdi-Çıktı Modellerine Giriş*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Baker, D., Merkert, R. & Kamruzzaman, M. (2015). Regional aviation and economic growth: cointegration and causality analysis in Australia. *Journal of Transport Geography*, 43, 140– 150.
- Bakırcı, M. (2013). Ulaşım Coğrafyası Açısından Türkiye’de Havayolu Ulaşımının Tarihsel Gelişimi ve Mevcut Yapısı. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 0(25), 340-377. <https://dergipark.org.tr/en/pub/marucog/issue/472/3869>
- Belobaba, P., Odoni, A., & Banhart, C. (2016). *The Global Airline Industry*. 2. bs. UK: Wiley.
- Boratav, K. (2015), *Türkiye İktisat Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Chenery, H. B. & Watanabe T. (1958). International Comparison of the Structure of Production. *Econometrica*, 26(4), 487-521.
- Clark, P.G. (1965). *Endüstriler Arası İktisat* (Çev. Çınar, C.). Ankara: ODTÜ Yayınları.
- Çavdar, T. (2004). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950'den Günümüze)*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Doganis, R. (2001). *The Airline Business in the Twenty-first Century*. London: Routledge.
- Erraitab, E., Hefnaoui, A. & Mautmihi M., (2016). A Cointegration Analysis of Air Travel Demand: The Case of International Air Travel Demand Between Morocco And European Union. *International Journal for Traffic & Transport Engineering*, 6(1), 104-120. <http://dxdoi.org/10.7708/ijtte>
- Ersungur, Ş. M. & Kızıltan, A. (2010). Türkiye ekonomisinde sektörlerarası yapısal bağlanışma -girdi-çıktı yöntemiyle bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2) , 17-31. <https://dergipark.org.tr/en/pub/atauniiibd/issue/2694/35457>
- Fernandes, E. & Pacheco, R. R. (2010). The Causal Relationship between GDP and Domestic Air Passenger Traffic in Brazil. *Transportation Planning and Technology*, 33(7), 569-581.
- Gerede, E. (2011). Türkiye’deki Havayolu Taşımacılığına İlişkin Ekonomik Düzenlemelerin Havayolu İşletmelerine Etkisinin Değerlendirilmesi. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 505-537.
- Gerede, E. ve Orhan, G. (2015). Türk havayolu taşımacılığındaki ekonomik düzenlemelerin gelişim süreci. (Ed. Gerede, *Havayolu taşımacılığı ve ekonomik düzenlemeler teori ve Türkiye uygulaması* içinde (s.163-208). Ankara: Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Gökçen, A. M. (2020). *Türkiye Ekonomisinde Yapı Değişikliğinin Endüstriler Arası İlişkilerin Çözülmesi Yolu ile Ölçülmesi*. T.C. İstanbul Rumeli Üniversitesi Açık Erişim, <http://acikerisim.rumeli.edu.tr:6060/xmlui/handle/1/14>
- Göktolga, Z. G. & Özkan, M. (2011). 1998-2002 Yılları Türkiye Taşımacılık Sektörü Kilit Sektörlerinin Girdi-Çıktı Analizi. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 65-85. <https://dergipark.org.tr/en/pub/gopsbad/issue/48559/616615>
- Gürdal, T. & Var, D. (2021). Sivil havacılık sektöründeki gelişmelerin Türkiye'nin ihracatına etkisinin ekonometrik analizi: THY Afrika açılımı örneği. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(23), 214-246. DOI: 10.36543/kauibfd.2021.011

- Hefner, F. L. (1997). Using Input-Output Models to Measure Local Economic Impacts. *International Journal of Public Administration*, 20(8-9), 1469-1487.
- Hirschman, A. O. (1958). *The Strategy Of Economic Development*. New Haven: Yale University Press.
- Jones, L. L. (1997). Input- output modeling and resource use projection. Faculty Paper Series, Dept. of Agricultural Economics, Texas A&M University, College Station, TX.
- Kepenek, Y. & Yentürk, N. (2001). *Türkiye Ekonomisi*. 12. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kılıçbay, A. (1968). *Ekonometri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını.
- Kiracı, K. (2017). Havayolu taşımacılığı ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik analizi: Türkiye üzerine ampirik bir uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(1), 197-216
- Kline, S. (2002). *Türk Havacılık Kronolojisi*. İstanbul: Dönence Basım ve Yayımlar Hizmetleri.
- Kundak, S. & Aktop, S. (2018), Türkiye ekonomisinde havayolu taşımacılığının girdi-çıkıtı analizi ile değerlendirilmesi. *Uluslararası Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(10), 82-93.
- Lee, M. & Yoo, S. (2016). The role of transportation sectors in the Korean national economy: An input-output analysis. *Transportation Research, Part A*, 93, 13–22.
- Leontief, W. (1966), *Input Output Economics*. New York: Oxford University Press.
- Lögün, A., Tüzemen, A., & Karabacak, E. (2018). Investigation Of Relationship Between Air Transport And Economic Growth. *IV. International Caucasus-Central Asia Foreign Trade And Logistics Congress*, 362-368.
- Oktal, H., Küçükönal, H., & Terlemez, L. (2007). Dünyada Bölgesel Hava Taşımacılığı ve Türkiye’de Uygulanabilirliği. *Anadolu University Journal of Social Sciences*, 7(2), 383-394.
- Öney, E. (1977). *İktisadi Planlama*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Yayın no: 408.
- Özatat, F. (2009). *Finansal Krizler ve Türkiye*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Özcanlı, P. (2011). *Türkiye’de Ulaştırma Hizmetleri ve Ulaştırma Araçları Üretimi Sektörlerinin İki Gruplu Girdi-Çıkıtı Analizi*. İTÜ, Yüksek Lisans Tezi.
- Özdemir, A. & Mercan, M. (2012). Türkiye’de Enerji Sektöründe Yapısal Bağımlaşma: Girdi Çıkıtı Analizi. *Business and Economics Research Journal*, 3(2), 111-133
- Schaffer, W. A. (1999). *Regional Impact Models*. Regional Research Institute, West Virginia University, (<http://www.rri.wvu.edu/WebBook/Schaffer/regionalGT.pdf>).
- Taşar, M. (2010). Türkiye’nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ve Makroekonomik Etkilerinin Analizi. *Niğde Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 76-97.
- Todaro, M. P. (1987). *Kalkınma Planlaması Modeller ve Yöntemler* (Çev. Sezgin, O.). İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- TÜİK (2016). *Girdi Çıkıtı Tablosu 2012*. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ulusal-hesaplar-113&dil=1> (Erişim Tarihi: 14 Aralık 2016).
- TÜİK (2021). *Gayrisafi Yurtiçi Hasıla, İktisadi Faaliyet Kollarına (A21) Göre Zincirlenmiş Hacim Endeksi ve Değişim Oranları (1998-2020)*, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ulusal-hesaplar-113&dil=1> (Erişim Tarihi: 1 Eylül 2021).
- TÜİK (2021). *Havaalanlarında Toplam Yolcu ve Yük Trafığı*, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ulastirma-ve-haberlesme-112&dil=1> (Erişim Tarihi: 3 Eylül 2021).

- Yamaguchi, K. (2008). International Trade and Air Cargo: Analysis of US Export and Air Transport Policy. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 44(4), 653–663.
- Yeldan, E.(2001), *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Dünyada ve Türkiye’de Davranışsal Finans Kavramının Bibliyometrik Analiz Teknikleri Kullanılarak İncelenmesi¹

Umut SARIDAĞ²

Onur DOĞAN³

Makale Geliş Tarihi: 24.08.2022 Makale Kabul Tarihi: 10.10.2022

Makale Türü: Araştırma makalesi

Atıf: Sarıdağ, U. & Doğan, O. (2022). Dünyada ve Türkiye’de davranışsal finans kavramının bibliyometrik analiz teknikleri kullanılarak incelenmesi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 10(2), 70-94.

ÖZ

Geleneksel finans, bireylerin duygularından arınmış ve maksimum faydayı gözeterek karar alan rasyonel bireyler oldukları ön kabulüne dayanır. Davranışsal finans ise bireylerin finansal kararlarında her zaman rasyonel kararlar almadıklarına, irrasyonel veya sınırlı rasyonel olduklarına ve çoğunlukla kararlarına duygusallığı dâhil etikleri varsayımına odaklanan bir alandır.

Türkiye’de konu ile ilgili literatür incelendiğinde, davranışsal finans başlığı altında bibliyografik bir çalışma bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu çalışmada bu açığın kapatılması amacıyla, davranışsal finans kavramının dünyadaki ve Türkiye’deki durumu incelenmiştir. Bu analizin gerçekleştirilmesi sürecinde davranışsal finansın dünyadaki durumunu gözlemek amacıyla Web of Science (WoS) veri tabanından, Türkiye’deki durumunu belirlemek amacıyla TR dizin veri tabanından ve Ulusal Tez Merkezi’nden yararlanılmıştır. Bu kapsamda, Türkiye ve Dünyada yapılmış olan araştırmalar incelenmiştir. Araştırmalar için belirleyici olan yazar, dergi, alan, anahtar kelime gibi birçok etmenin değişimi ve bütün bunlar arasındaki ilişkiler ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Davranışsal Finans, Bibliyometri, İçerik Analizi

JEL Kodları: A10, Z00, Y9

Examination of Behavioral Finance Concept in the World and Turkey by Using Bibliometric Analysis

ABSTRACT

Traditional finance concept is based on the premise that individuals are rational individuals who are free from their emotions and make decisions by considering the maximum benefit. Behavioral finance, on the other hand, is a field that focuses on the assumption that individuals are not always rational in their financial decisions, that they are irrational or limitedly rational, and that they are often emotional.

When the literature on the subject in Turkey is examined, it has been determined that there is no bibliographic study on behavioral finance. In this study, the situation of the concept of behavioral finance in the world and in Turkey has been examined in order to close this gap. In the process of carrying out this analysis, the Web of Science (WoS) database was used to observe the situation of behavioral finance in the world, the TR index database and the National Thesis Center were used to determine the situation in Turkey. In this context, studies conducted in Turkey and in the world were examined. The change of many factors such as author, journal, field, keyword, which are decisive for the research, and the relationships between all these have been revealed.

Keywords: Behavioral Finance, Bibliometry, Content Analysis

JEL Codes: A10, Z00, Y9

¹ Bu çalışma Umut Sarıdağ tarafından hazırlanan “Dünyada ve Türkiye’de Davranışsal Finans Kavramının Bibliyometrik Analiz Teknikleri Kullanılarak İncelenmesi” başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

² Dokuz Eylül Üniversitesi, Bilgi Yönetimi Ana Bilim Dalı, E-Ticaret Programı, umutsaridag@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7916-8994.

³ Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Sağlık Kurumları İşletmeciliği Programı, onur.dogan@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7916-8994.

1. Giriş

Yatırımcıların bilgi birikimi, tecrübeleri, risk tutumları finansal kararlarında ön plana çıkan kriterlerdir. Riskin olduğu noktada kararlar verilirken, psikolojik boyutlar da devreye girmektedir. “Rasyonel insan” varsayımı finans ile psikoloji arasındaki ilişkide önemli bir odak noktası olmaktadır. “Literatürde rasyonel insan veya iktisadi insan (Homo Economicus) kavramları kendi menfaatine düşkün, kararlarını alırken sadece faydasını artırmaya çalışan, sürekli fayda hesaplaması yapan, duygularından arınmış aklı ile hareket eden hipotetik bir insanın karşılığı olarak kullanılmaktadır” (Bostancı, 2003: 5). Klasik iktisatçıların iddialarının tersine, davranışsal finansta, bireylerin her zaman rasyonel karar vermedikleri göz önüne alınmaktadır (Tufan ve Sarıçiçek, 2013). Diamond ve Vartianinen (2016)’e göre davranışsal iktisat, standart iktisat çerçevesinin boşluğu olan insan davranışlarının özellikleri ile ilişkisini izah etmek için standart iktisadın çerçevesini genişletmeye çabalayan bir yaklaşımın şemsiyesidir. Davranışsal finans açısından değerlendirildiğinde, bireylerin davranışları incelenirken zihinsel yollara başvurdukları, bazen aşırı tepki gösterdikleri bazen temkinli oldukları gibi durumlar savunulmaktadır. Peter ve Hannu’ya göre davranışsal finans finansal piyasaları ve kurumları anlamada davranışsal eğilimler için açıklama getirerek rahatsız edici bir boşluğu doldurmaktadır (Diamond ve Vartiainen, 2016: 1).

2002 yılında ekonomi alanında Nobel ödülünün davranışsal finans çalışmaları sebebiyle Kahneman’a verilmesi, davranışsal finans için oldukça önemli bir gelişme ve davranışsal finansın bilim dünyası tarafından resmi olarak kabul edilmesi anlamına gelmektedir (Sefil ve Çilingiroğlu, 2011: 254).

Davranışsal finans alanında yapılan çalışmalar ve bu alana karşı duyulan ilgi her geçen gün artmaktadır. Öte yandan Türkiye’de hazırlanmış tezler ve makaleler incelendiğinde, davranışsal finansa ait yapılmış bibliyografik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Daha kapsamlı bir tez çalışmasından türetilen bu çalışma literatürdeki bu boşluğu doldurma amacı taşımaktadır. Çalışmada, davranışsal finansın dünyada ve Türkiye’de literatürdeki yeri, ulusal ve uluslararası makaleler ve ulusal tezler kapsamında geçmişten günümüze mercek altına alınmakta ve incelenen çalışmalara ilişkin, yazarlar, anahtar kelimeler, dergiler, kurumlar, konular vb. bağlamında değerlendirmelere yer verilmektedir.

Bu sayede gelecekte hazırlanabilecek olan çalışmalar için araştırmacılara davranışsal finansa dair yol gösterici kapsamlı bir kaynak sunulması hedeflenmektedir.⁴

2. Literatür Taraması ve Kavramsal Çerçeve

2.1 Davranışsal Finans ve İlişkili Kavramlar

1950’lerin ortalarından itibaren ortaya konulan modellerin dayandığı temel varsayım, insanların finansal işlemlerde rasyonel oldukları, ilgili tüm bilgilere sahip oldukları veya erişebilecekleri ve bu bağlamda, beklenen faydalarını en üst düzeye çıkaracak kararlar alacaklarıdır. Oysa karar alma mekanizmasının merkezinde yer alan insan, bir robot değildir. Duyguları, sezgileri, yargıları ve önyargıları olan yaşayan bir varlıktır. Dolayısıyla bu tür davranışsal ve psikolojik faktörler yalnızca “beklenen faydayı en üst düzeye çıkarmanın” peşinde koşmamızı engellemektedir (Tekin, 2016: 76).

Geçmişten günümüze finansal piyasalarda bireylerin nasıl kararlar alacakları üzerine birçok hipotez ve teori ortaya atılmıştır. Fama (1969) tarafından ortaya atılan, bilgi verimliliğini vurgulayan, Etkin Piyasa Hipotezi (EPH), tüm haberlerin ve bilgilerin fiyatlara yansımış olduğunu ve bireylerin piyasadaki daha fazlasını elde etme imkanlarının olmadığını savunmaktadır.

“EPH’nin geçerliliği birçok varsayıma bağlıdır ve bu varsayımlar pazarın işleyişi ve yatırımcının davranışları ile ilgilidir. Bu varsayımlar; yatırımcının temel amacı, nihai zenginliğin faydasını maksimize etmektir. Yatırımcı, risk ve getiri temeline dayalı seçimler yapar. Yatırımcıların risk ve getiri beklentileri homojendir. Yatırımcılar, birbirlerinin aynı zaman ufkuyla sahiptikleri yani benzer doğrultuda düşünürler. Bilgi ise serbestçe elde edilebilir” (Taner ve Kayalıdere, 2002: 2). Bu nedenle, burada

⁴ Kurumlar, yazarlar, dergiler, kurumlar, vb. özelinde daha derin ve kapsamlı ağ ve ortaklık analizlerine tez çalışmasından erişilebilir.

yapılabilecek çıkarıma göre, piyasanın ve yatırımcıların rasyonel olduğu ifade edilmektedir. EPH’nin üç varsayımı vardır; yatırımcılar rasyoneldir, tam bir bilgiye sahiptirler ve faydalarını maksimize etmeyi beklemektedirler (Barone, 2003).

Davranışsal Ekonominin de temel varsayımı olan Sınırlı Rasyonelliğe göre ise, bireyler sadece belli bir ölçüde rasyoneldir ve davranışların büyük bir kısmı duyguları tarafından belirlenmektedir (Yiğit, 2019: 106).

Öte yandan, Beklenen Fayda Teorisi, risk altında karar verme analizine hakim olmakta, rasyonel seçimin normatif bir modeli olarak kabul edilmekte ve tanımlayıcı bir ekonomik davranış modeli olarak kabul edilmektedir. İlk defa Bernoulli tarafından ortaya atılan ve zamanla geliştirilen beklenen fayda teorisinde, sonuçların faydaları olasılıklarına göre ağırlıklandırılmaktadır. Kahneman ve Tversky (1979), bireylerin tercihlerinin bu ilkeye uymadığını, bir başka deyişle tercihlerin sistematik olarak beklenen fayda teorisinin aksiyomlarını ihlal ettiğini göstermişlerdir (Kahneman & Tversky, 1979, s. 263). Kahneman ve Tversky, bireylerin kazançlarla ilgili risklere yönelik tutumlarının, kayıplara yönelik risk tutumlarına göre asimetrik olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun anlamı, bir bireyin kazanmaya karşı olan tutumunun, kaybetmeye karşı olan tutumundan daha farklı olmasıdır. Anlaşılacağı üzere araştırmacıların çeşitli durumlardaki tutumları finansal kararlarında etkili olmaktadır.

Davranışsal finans genellikle psikolojinin finasta uygulanması olarak tanımlanır. Davranışsal finans, bireylerin yatırım kararlarında etken olan psikolojik faktörleri ve bu faktörler ile aldıkları kararlar arasındaki ilişkiyi bağdaştırmaktadır. Literatürde yatırımcıların finansal kararlar verirken rasyonel bireyler olduğu varsayımıyla piyasaların etkinliğini açıklayan teoriler mevcuttur. Bu teorilerin bireylerin verdiği yanlış kararları açıklamadaki yetersizliği, araştırmacıların bireylerin kararlarında rasyonel olup olmadıklarını veya kararlarının psikolojik etkenlerle ilişkili olduğunu düşünmesine neden olmaktadır. Bu yanlış kararlar, piyasa varlıklarının yanlış fiyatlandırılması veya finansal panik gibi rasyonel perspektifin açıklayamayacağı ekonomik olaylara yol açabilmektedir. Bireyler yatırım kararlarında doğru zaman da doğru kararları alamamakta veya bir panik ile yatırım kararlarını değiştirebilmektedirler. Bu değişiklikler, piyasanın hareketi hakkında yeterli donanıma sahip olmayı zorlaştırmaktadır ve bu nedenle yatırımcıların kararlarını almaya iten güdülerini keşfetmemiz gerekmektedir. Yatırımcı kararlarını etkileyen psikolojik faktörler, deneyim ve bilgi düzeyi ne olursa olsun yatırımcıları kaçınılmaz olarak etkilemektedir.

2.2. Bibliyografi Kavramı ve İlişkili Kavramlar

“Daha önceki tarihlerde dilimize “esame-i kütüb” ve son zamanlarda kitabiyat adıyla çevrilmiş olan “bibliyografi” kelimesi Rumca kitap anlamında olan “bibliyon” ile yazmak anlamında olan “garefein” kelimelerinin birleştirilmesinden oluşmaktadır.” (Kılıçarslan ve Altuğ, 2016: 338).

“Bibliyografya terimi, kavram olarak belli bir kitabın künyesini araştırıp ortaya koyma anlamında kitap bilgisi ve kitap bilgisinin nasıl elde edileceğinin yollarını öğreten yöntem olarak kitap bilimi anlamlarını kapsamaktadır” (Öztürk, 2009: 1204).

Bibliyometri, belgelerin özelliklerinin ve belgeyle ilgili süreçlerin ölçümünü kapsamaktadır. Bibliyometrik teknikler arasında kelime frekans analizi, atıf analizi, ortak kelime analizi ve bir yazar araştırma grubu tarafından yapılan yayın sayısı gibi basit belge sayımı yer almaktadır. Pratikte, bibliyometri öncelikle bilimle ilgili belgelere uygulanmakta ve bu nedenle bilim ölçüm alanı olan bibliyometri ile önemli ölçüde örtüşmektedir. Bibliyometrinin bilimsel bir alan olarak ortaya çıkışı, Garfield tarafından Bilimsel Bilgi Enstitüsü Bilimsel Atıf Dizini'nin (SCI) geliştirilmesiyle ilişkilidir. SCI, başlangıçta genel bilim ve genetiğe odaklanarak, yazarların en iyi bilimsel dergilerde yayınlanan makalelerindeki önceki makalelere yaptıkları referanslarının bir veri tabanı olarak oluşturulmuştur (Thelwall, 2008: 606). Bu nedenle, buradan anlaşılacağı gibi temel fikir, bir araştırmacının bir makaleyi okuduğunda, benzer bir konulara erişebileceği ve orijinal makaleyi güncelleyebileceği veya düzeltebileceği için hangi makalelerden alıntı yapıldığının bilinmesi durumu bilime fayda sağlayacaktır.

Atıf kavramı, matbaanın icadından sonra Rönesans döneminde gelişmiştir. Dipnotların ve referansların kesin kullanım tarihi bilinmemekle birlikte, Oxford İngilizce Sözlüğü'nde verilen ilk örnek Savage'ın *A Dictionary of the Art of Printing* (1841) adlı eseridir. Dipnot benzeri örneklerin ilk kullanım tarihi 16. yüzyıla kadar uzanmaktadır (White, 1985: 21). Literatürde atıf, alıntı yapan belge ile alıntı yapılan belge arasındaki bir ilişkiyi ifade eder şeklinde tanımlanmaktadır. Atıf analizi ise bu ilişkilerin incelenmesiyle ilgilenen bibliyometri alanıdır (Smith, 1981: 83). Dolayısıyla literatürdeki çalışmalara saygı gösterilmesi ve yazarın kendi araştırma alanına dair literatürde mevcut olan bilgilere erişmesi ve aralarında bir bağ kurulması için atıf yapılmaktadır.

Atıf indeksi nicel bir değere sahiptir ve makalenin etki faktörünü ölçmesine yardımcı olabilir (Garfield, 1955: 471). Garfield'a göre bir derginin etki faktörü iki unsura dayanmaktadır. Bir dergide, iki yıl öncesinde yayımlanan makalelere mevcut yıl içerisinde yapılan atıf sayısının, o derginin önceki iki yılda yayımladığı makale sayısına bölünmesiyle hesaplanmaktadır (Garfield, 1999: 979). Anlaşılacağı üzere etki faktörü, dergileri değerlendirirken kullanılan bir kalite göstergesi olarak düşünülebilmektedir.

Bilimetre kavramının ilk olarak 1969 yılında Nalimov ve Mulchenko tarafından ortaya atılan Rusça "naukometriya" kelimesinin Türkçe anlamı "bilimin ölçümü" olarak çevrilebilir (Schubert, 2002: 3). Bilimetre analiz, herhangi bir disiplindeki araştırma eğilimlerini ve ilerlemeyi ortaya çıkarmak için yayınların nicel bir çalışması olarak tanımlanmaktadır (Sood, Kumar ve Saini, 2021). Dolayısıyla bilimetre sayesinde literatür daha ayrıntılı bir şekilde incelenebilmekte ve bilimler arasındaki ilişkilere kapsamlı bir bakış açısı elde edilebilmektedir.

Bilimsel Bilgi Enstitüsü (ISI), Garfield tarafından 1960 yılında kurulmuştur. WoS'un öncüsü olan ISI, 2018'de yeniden yapılanmış ve teknolojik gelişmelerle uyumlu bir şekilde bir uzmanlık alanı olarak hizmet etmektedir. ISI, Garfield'ın bilimsel literatürün atıf endekslemesi için 1955'teki orijinal önerisini yerine getiren ilk SCI'yi 1964'te yayınlamıştır. 1973'te sosyal bilimleri kapsayan SSCI, 1978'de ise sanat ve beşeri bilimleri kapsayan A&HCI tanıtılmıştır.⁵

Hirsch'in ortaya koyduğu h indeksi, bir bilim insanının kümülatif araştırma katkılarının önemi ve geniş etkisinin bir tahminini veren, kolayca hesaplanabilen bir endekstir. Hirsch, bu endeksin önemli bir değerlendirme kriteri bilimsel başarı olduğunda, aynı kaynak için rekabet eden farklı bireyleri tarafsız bir şekilde karşılaştırmak için yararlı bir ölçüt sağlayabileceğini öne sürmektedir. (Hirsch, 2005, s. 16572). Dolayısıyla yazarların h indeksleri değerlendirilirken yayın sayıları ve yayınlarının aldıkları atıflar göz önünde bulundurulmaktadır.

"Objektif değerlendirme açısından h-indeksi verirken hangi veri tabanının kullanıldığı belirtilmelidir. H-indeks bilimsel dergilerin performansını değerlendirmek için de kullanılmaktadır" (Akgün, 2016, s. 48). Dergiler popülerliklerine veya niteliklerine göre değerlendirildiğinde h indeksleri göz önünde bulundurulabilir, zira h indeksinin yüksekliği, dergideki makalelerden kaçının belli bir değer üzerinde atıf aldığı ile ilgilidir.

3. Davranışsal Finansa İlişkin Bibliyometrik Analiz Bulguları

3.1. Veri Tabanının Belirlenmesi

Davranışsal finans kavramının dünyadaki yerinin belirlenmesi amacıyla veri tabanı olarak, bünyesinde dünyanın birçok ülkesinden yüksek etki faktörüne sahip dergiler ve akademik ürünleri bulduran, SCI, SSCI ve A&HCI gibi önem arz eden dizinlere sahip, güvenilir, disiplinler arası ve küresel veri tabanlarından biri olan WoS veri tabanı seçilmiştir. Alandaki çalışmaların Türkiye'deki geçmişini ve mevcut durumunu belirlemek amacıyla Türkiye'de hazırlanmış yüksek lisans ve doktora tezlerini barındıran bir veri tabanı olarak Ulusal Tez Merkezi incelenmiştir. Bununla birlikte Türkiye'de hazırlanmış olan makalelerin incelenmesi için, Tübitak Ulakbim tarafından sağlanan ulusal, hakemli, bilimsel dergilerdeki makalelerin yer aldığı ulusal atıf dizini TR Dizin veri tabanı incelenmiştir.

⁵ <https://clarivate.com/webofsciencegroup/eugene-garfield-award-2020/> Erişim Tarihi: 06.04.2021

3.2. Veri Setinin, Belirlenmesi ve Düzenlenmesi

Bibliyografik veri tabanını yapılandırmak için anahtar kelimelerin seçimi önem taşımaktadır. Bu doğrultuda uluslararası makaleler için anlamsal kapsama uygun literatür incelenmiş ve en uygun anahtar kelimenin “behavioral finance (davranışsal finans)” olmasına karar verilmiştir. Yapılan sorguda, ilk çalışmanın 1986 yılında yapıldığı tespit edilmiştir. Böylelikle, “1986-2021” yılları arası yapılan çalışmalar veri kümesinin temelini oluşturmuştur. Doküman tipi olarak, makale tercih edilmiştir. Ulaşılan dokümanlar, WoS veri tabanından BibTeX dosya formatında indirilmiştir. Türkiye’de yapılan tezler YÖK Ulusal Tez Merkezi internet sitesinden, makaleler ise TR dizin veri tabanından, “davranışsal finans” ifadesi kullanılarak taranmıştır. Türkiye’deki ilk tezin 2003 yılında ilk makalenin ise 2005 yılında yapıldığı tespit edilmiştir.

Analizler için; MS Excel, Bibliometrix R (kapsamlı bilimsel haritalama analizi için kullanılan R aracı), Knowledge Matrix Plus, Vosviewer, Biblioshiny (analizler için kullanılan web arayüzü) bilgisayar yazılımları kullanılmıştır.

Tablo 1: Kullanılan Programlar

No	Araçlar	Yıl	Geliştiren Kurum	Çalışma Sistemi	Arayüzü	Kullanım Amacı
1	Biblioshiny	2019	Napoli Federico Üniversitesi	R	Web	Dokümanların kaynak, yazar ve belge analizlerini tablolaştırmak için kullanılmıştır.
2	Vosviewer	2019	Leiden Üniversitesi	Windows	Masaüstü	Bibliyometrik ağlar oluşturmak, ortak alıntı, bibliyografik eşleştirme veya ortak yazarlık analizlerini yapmak ve görselleştirmek için kullanılmıştır.
3	Knowledge Matrix Plus	2007	KISTI	Windows	Masaüstü	Dokümanlar için matris oluşturma ve ağları analiz edip görselleştirmek için kullanılmıştır.

Tablo 1’de bu çalışmada kullanılmış olan 3 aracın (Biblioshiny, Vosviewer ve Knowledge Matrix Plus) temel bilgilerine ve kullanım amaçlarına yer verilmiştir.

3.3. Davranışsal Finans Alanında WOS’da Taranan Makaleler İçin Analizler

Davranışsal finans alanında WoS veri tabanından elde edilen veriler ile ilgili temel istatistikler Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2: WoS Davranışsal Finans Veri Setinin Temel İstatistiksel Analizi

Açıklama	Sonuçlar
Verilerle İlgili Ana Bilgiler	
Zaman aralığı (yıl)	1986-2021
Kaynaklar (Dergiler, Kitaplar, vb)	750
Doküman sayısı	1715
Belge başına ortalama alıntı	16,8
Doküman başına yıllık ortalama alıntı	1,659
Yararlanılan kaynaklar (Referanslar)	56962
Doküman Tipleri	
Makale	1543
Makale; kitap bölümü	71
Makale; erken erişim	47
Makale; devam etmekte olan	54
Doküman İçeriği	
Anahtar kelimeler	4406
Yazarlar	
Yazarlar	3825
Tek yazarlı belgelerin yazarları	326
Çok yazarlı belgelerin yazarları	3499
Yazarlarla İş birliği	
Tek yazarlı dokümanlar	362
Belge başına yazar	0,448
Yazar başına belge	2,23
Belgelere göre ortak yazarlar	2,61
İş birliği Endeksi	2,59

Toplam kaynak sayısı 750, doküman sayısı 1715 olarak tespit edilmiştir. Davranışsal finans terimi, 1986 yılında Miller ve Shiller'in yayınlamış olduğu yayın ile başlamaktadır. Belge başına ortalama alıntı 16,8'dir. Doküman başına yıllık ortalama alıntı 1,659'dur. 1715 doküman oluşturulurken 56962 adet kaynaktan yararlanılmıştır. Tamamlanmış makale sayısı 1543, kitap bölümü sayısı 71, erken erişime açık makale sayısı 47 ve devam etmekte olan makale sayısı 54 olarak tespit edilmiştir. Makalelerde kullanılan anahtar kelime sayısı toplamda 4406 ve eserleri yazan toplam yazar sayısı 3825'tir. 326 adet eser tek yazar tarafından, 3499 adet eser ise birden çok yazar tarafından oluşturulmuştur. 362 adet doküman tek yazar tarafından oluşturulmuştur ve daha önce de belirtildiği gibi 326 adet yazar tek yazarlı eser ortaya koymuştur. Buradan anlaşılacağı gibi, bazı yazarlar tek yazarlı olarak birden fazla eser ortaya koymuşlardır. Belge başına yazar sayısı 0,448'dir. Yazar başına belge sayısı ise 2,23'tür. Belgelere göre ortak yazarlar 2,61'dir. İş birliği endeksi ise 2,59 olarak tespit edilmiştir. Davranışsal finans WoS veri tabanında ülke düzeyinde araştırmalar Tablo 3'de sunulmuştur.

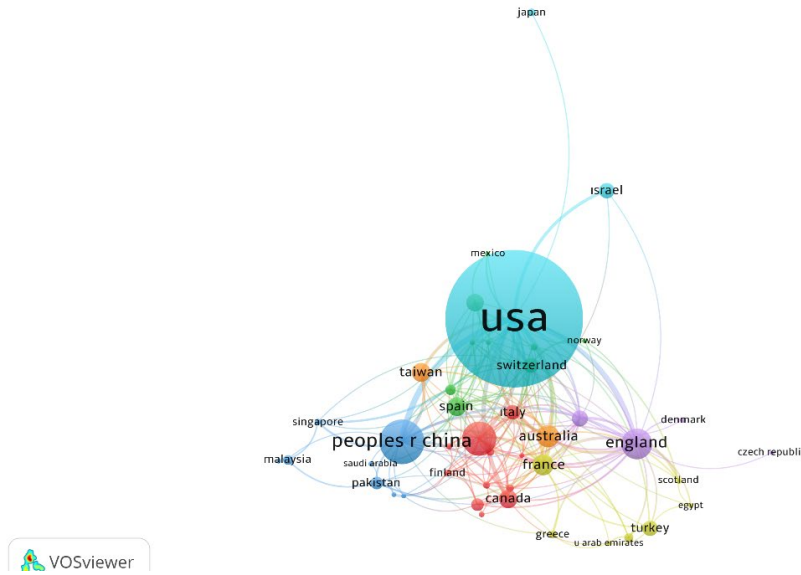
Tablo 3: Makale Yazarlarının Ülkelerine İlişkin Veriler

No	Ülkeler	TMS	TÜMS	ÇÜMS
1	Amerika	647	568	79
2	Çin	177	141	36
3	Almanya	96	81	15
4	İngiltere	63	42	21
5	Avustralya	48	36	12
6	İspanya	44	35	9
7	Brezilya	41	38	3
8	Fransa	37	22	15
9	İsrail	37	31	6
10	Türkiye	36	31	5

TMS, yazarın ülkesine göre toplam makale sayısını, TÜMS, tek ülkeden yazarlardan çıkan makalelerinin sayısını, ÇÜMS, çok ülkeli makalelerin sayısını ifade etmektedir. Toplamda 69 ülkeden veri elde edilmiştir ancak tabloda ilk 10 ülke ve bu ülkelere ait makale sayıları sunulmuştur. En çok yayın yapan ülkeler ABD (647), Çin (177) ve Almanya (96) olarak sıralanmaktadır. İlk sırada yer alan Amerika 647 yayın sayısı ile ilk 10 ülkenin toplam yayın sayısından fazlasına tekabül etmektedir. Türkiye ise, 36 yayın sayısı alt sıralarda yer almaktadır.

Ayrıca ülkeler arası ilişkiler için ağ analizi yapılmıştır (Şekil 1).

Şekil 1: Ülkeler Arası Ağ Analizi

ABD, İngiltere, Çin, İsrail, Japonya, arasında ve Almanya, İngiltere, İtalya, İspanya, Tayvan, Fransa ve Kanada arasında yüksek ortak yazarlık bağlantısı bulunmuştur. Coğrafi yakınlığın elbette iş birliği konusunda etkisinden söz edilebilir. Nitekim ağ analizi ile kümeler içerisinde coğrafi olarak birbirine yakın olan ülkeler bulunmaktadır fakat bu kümelerin içerisinde etkisi diğer ülkeler kadar yüksek olan ve coğrafi olarak uzak olan ülkeler de yer almaktadır. ABD, ülkeler arasında iş birliği noktasında merkezi bir konumdadır ve yüksek değere sahiptir.

Yıllık bilimsel üretime ilişkin analizler incelendiğinde; 1986 yılında davranışsal finans analizinde 2 makale ile başlayan alana dair çalışmalar, 1999 yılında 15 makale ile ilk defa iki basamaklı sayılara ulaşmış ve 2020 yılında 181 makale ile her geçen yıl artan bir eğilime işaret etmektedir. 34 yıllık süreç içerisinde başlangıç yılına göre davranışsal finans alanında makale sayısı artış göstermiş, alanın popülaritesi artmış ve artmaya devam etmektedir. Yıl bazında analiz edildiğinde ise en çok yayının 2020 yılında olduğu görülmektedir.

Davranışsal finans dokümanlarında dillerine ilişkin analizler incelendiğinde ise 1650 adet yayın ile en çok İngilizce dilinde yayın üretildiği göze çarpmaktadır. Bu alanda hakim dilin İngilizce olduğu açıktır. Türkçe 6 yayın ile bu sıralamada 6. sırada yer almaktadır.

Davranışsal finans alanında üretken olan ilk 10 derginin ve alanla ilgili makalelerin sayısı Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4: Üretken Dergiler

No	Dergiler	Makale Sayısı
1	Journal of Behavioral Finance	80
2	Journal of Banking & Finance	47
3	Journal of Behavioral and Experimental Finance	34
4	Journal of Economic Behavior & Organization	34
5	Journal of Financial Economics	33
6	Management Science	29
7	Quantitative Finance	24
8	Review of Behavioral Finance	24
9	Physica A-Statistical Mechanics and Its Applications	20
10	Sustainability	17

En üretken dergi 80 makale “Journal Of Behavioral Finance”dir. 47 makale ile “Journal of Banking&Finance” ve 34 makale ile “Journal of Behavioral and Experimental Finance” takip etmektedir. Dergiler özelinde, kaynak etkisi analizinde değerlendirme kistası olarak alınan kriterler (atıf, yıl, h indeksi) Tablo 5’te sunulmaktadır. Sıralama, h indeksi temel alınarak yapılmıştır.

Tablo 5: Kaynakların Etkisi

Dergiler	Etki Faktörü (2019)	h indeks	Atıf Sayıları	İlk Yayın Yılı
Journal of Financial Economics	5.731	22	3653	1998
Journal of Banking And Finance	2.269	21	1212	2004
Management Science	3.931	16	1552	2002
Journal of Economic Behavior & Organization	1.591	15	752	1994
Journal of Behavioral Finance	0.930	13	537	2008
Quantitative Finance	1.491	8	243	2007
Journal of Economic Psychology	1.718	8	194	2007
Pacific-Basin Finance Journal	2.382	8	200	2009
Journal of Corporate Finance	2.521	8	212	2005
Journal of Economic Dynamics and Control	1.204	8	565	2006

Tablodaki etki faktörleri 2019 yılında yayınlanan “InCites Journal Citations Reports (Clarivate Analytics)” raporundan alınmıştır. “*Journal of Behavioral and Experimental Finance*” dergisinin etki faktörü hesaplanmadığı için raporda yer almamaktadır. En yüksek h indeksi değerine sahip olan 22 h indeksi ve 5.731 etki faktörü değerine sahip Journal of Financial Economics'dir. Bu derginin görünürlüğü yüksek olan alanda popüler bir dergi olduğu gözlemlenmektedir.

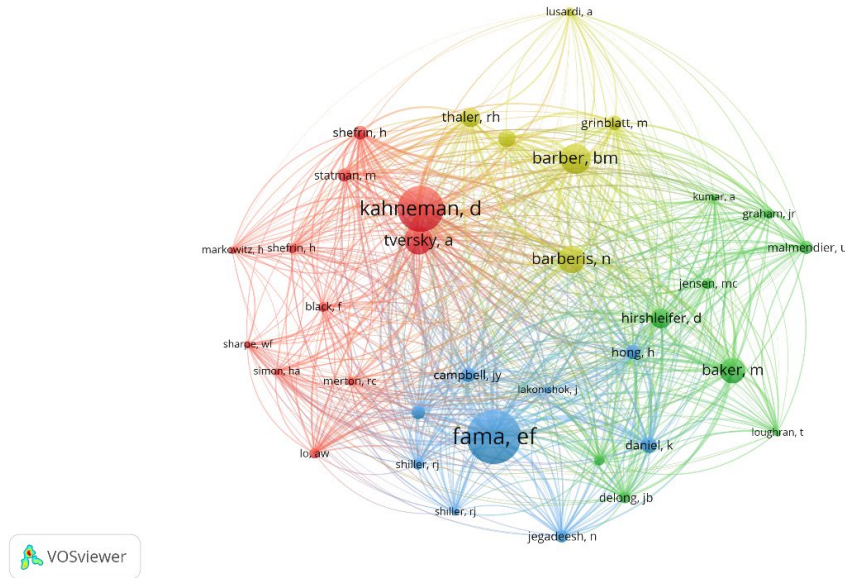
Tablo 6’da davranışsal finans alanında yayın yapan en üretken ilk 10 yazar ile ilgili bilgiler sunulmaktadır.

Tablo 6: Üretken Yazarlar

No	Yazarlar	Makaleler	h_index	Atıf Sayıları	İlk Yayın Yılı
1	Statman M.	12	5	131	1987
2	Kudryavtsev A.	11	3	71	2008
3	Hirshleifer D.	10	9	833	2002
4	Teoh Sh.	10	9	811	2002
5	Yang C.	10	3	37	2011
6	Zhang Y.	8	5	332	2005
7	Hoffmann Aoi.	7	6	122	2007
8	Kliger D.	7	4	70	2008
9	Tauni Mz.	7	5	58	2015
10	Durand Rb.	6	3	60	2013

En yüksek yayın sayısına sahip yazar, 12 yayın sayısı ile Statman’dır. Statman’ı, Kudryavtsev 11 ve Hirshleifer 10 yayın sayısı ile takip etmektedir. En yüksek h indeksi değerine sahip olan yazarlar Hirshleifer ve Teoh’tur (Tablo 6). 12 yayın sayısına sahip olan yazar Statman 131 atıf sayısına sahipken, 10 yayın sayısına sahip olan Hirshleifer 833 atıf sayısına sahiptir. Davranışsal finans kavramıyla ilgili yazarların ortak atıf analizi Şekil 2’de sunulmaktadır.

Şekil 2: Yazarların Ortak Atıf Analizi

Bu analizde 100 ve üstü atıf sayısı kriter olarak seçilmiştir. 35 yazarın ortak atıf ağ analizi dört farklı küme oluşturmaktadır. İlk yazar dışındaki ortak yazarlar bu analize dahil edilmemiştir çünkü WoS veri tabanı birinci yazarı alıntılanan yazar olarak içermektedir. Şekil 2’deki kümelenmelerde en etkili yayınlara sahip olan bu çalışmada da yayınlarıyla sık sık başvurulmuş olan yazarlar bulunmaktadır. Analizde 784 atıf ile ilk sırada Fama, 667 atıf ile Kahneman, 415 atıf ile Tversky ortak atıf değeri

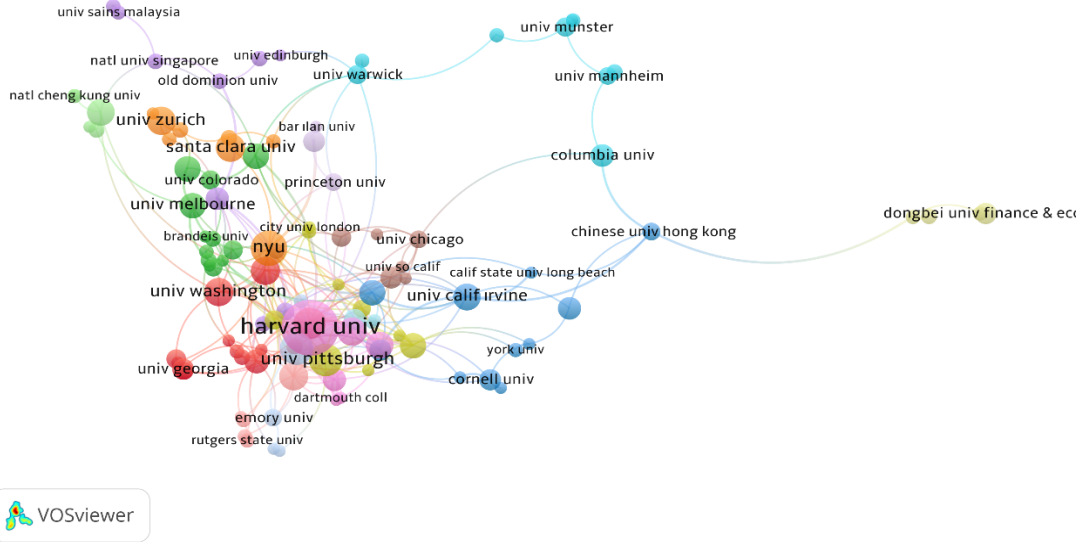
yüksek olan, yüksek görünürlüğe sahip yazarlardır. Davranışsal finans alanında ilk 10 kurumun yayın sayıları, Tablo 7’de analiz edilmektedir.

Tablo 7: Üretken Kurumlar

No	Kurumlar	Makaleler
1	Harvard Üniversitesi	62
2	Pittsburgh Üniversitesi	49
3	Kaliforniya Üniversitesi, Berkeley	34
4	Kaliforniya Üniversitesi, Los Angeles	34
5	Michigan Üniversitesi	31
6	Yale Üniversitesi	30
7	Santa Clara Üniversitesi	29
8	Zürich Üniversitesi	29
9	Washington Üniversitesi	27
10	Hong Kong Politeknik Üniversitesi	25

Harvard Üniversitesi, 62 yayın sayısı ile alanda en üretken kurum konumundadır. Ayrıca kurumlar bazında işbirliğinin gösterilmesi amacıyla ağ analizi yapılmış ve sonuçlar izleyen şekilde gösterilmiştir.

Şekil 3: Kurumlara İlişkin Ağ Analizi

Harvard Üniversitesi, New York Üniversitesi, Boston Üniversitesi, California Üniversitesi, Washington Üniversitesi arasında yüksek bir iş birliği bağlantısı görülmektedir. Kurumların yer aldığı ağ analizi incelendiğinde, en çok kuruma sahip olan kümeler olan kırmızı, yeşil ve mavi kümelerini oluşturan kurumların çoğunlukla ABD ve Çin’de olduğu görülmektedir.

Tablo 8’de davranışsal finans alanındaki en önemli 10 yayının çeşitli istatistikleri ile sunulmaktadır.

Tablo 8: Yüksek Atıf Alan Makale ve Yazar Tablosu

No	Yazarlar	Dergi Adı	Makale Adı	Toplam Atıf	Yıllık Ort. Atıf	Yıl
1	Eugene F.Fama	Journal of Financial Economics	Market efficiency, long-term returns, and behavioral finance	1518	63,25	1998
2	Malcolm Baker, Jeffrey Wurgler	Journal of Economic Perspectives	Investor Sentiment in the Stock Market	958	63,86	2007
3	A. Mani, S. Mullainathan, E. Shafir, J. Zhao	Science	Poverty Impedes Cognitive Function	730	81,11	2013
4	Robert J. Shiller	Journal of Economic Perspectives	From Efficient Markets Theory to Behavioral Finance	461	24,26	2003
5	Dilip Abreu, Markus K. Brunnermeier	Journal of The Econometric Society	Bubbles and Crashes	392	20,63	2003
6	D. Fernandes, John G. Lynch Jr., R. G. Netemeyer	Management Science	Financial Literacy, Financial Education, and Downstream Financial Behaviors	389	48,62	2014
7	T. Preis, H. Susannah Moat & H. Eugene Stanley	Scientific Reports	Quantifying Trading Behavior in Financial Markets Using Google Trends	304	33,77	2013
8	J. R.Grahama, Campbell R.Harveya, Manju Puria	Journal of Financial Economics	Managerial attitudes and corporate actions	264	29,33	2013
9	C. A Romano, George A Tanewski, K. X Smyrnios	Journal of Business Venturing	Capital structure decision making: A model for family business	254	12,09	2001
10	D. Hirshleifer, K. Hou, S. Hong Teoh, Y. Zhang	Journal of Accounting and Economics	Do investors overvalue firms with bloated balance sheets	234	13	2004

Görülebceği üzere davranışsal finans alanında en yüksek atıflı (1518) makale, 1998 yılında Fama tarafından yazılan, “Market efficiency, long-term returns, and behavioral finance”dır.

Toplam 1715 makale 156 farklı WoS kategorisinde toplanmıştır. Bu alanlar Tablo 9’da sunulmaktadır.

Tablo 9: WoS Araştırma Kategorisi

WoS Kategorileri	Makale Sayısı	WoS Kategorileri	Makale Sayısı
İşletme & Ekonomi	616	Psikoloji, Multidisipliner	37
Ekonomi	610	Çevre Bilimleri	35
İşletme	155	Multidisipliner Bilimler	31
Yönetim	140	Matematik, Disiplinlerarası Uygulamalar	31
Sağlık Politikası ve Hizmetleri	78	Matematik Uygulamaları	30
Halk, Çevre ve İş Sağlığı	73	Çevre Çalışmaları	30
Sağlık Bilimleri ve Hizmetleri	67	Bilgisayar Bilimi, Yapay Zeka	26
Yöneylem Araştırması ve Yönetim Bilimi	50	Psikoloji, Klinik	25
Psikiyatri	48	Fizik, Multidisipliner	24
Sosyal Bilimler-Matematiksel Yöntemler	45	Yeşil ve Sürdürülebilir Bilim ve Teknoloji	22

Alanda en çok çalışma işletme ve ekonomi alanında yapılmıştır. Bu alanı sırasıyla ekonomi, işletme, yönetim ve sağlık politikası hizmetleri alanları izlemektedir.

Makalelerde sık kullanılan 10 kelime Tablo 10'da gösterilmektedir.

Tablo 10: Sık Tekrarlanan Kelimeler

No	Kelimeler	Tekrar Sıklığı	No	Kelimeler	Tekrar Sıklığı
1	Risk	226	6	Davranış	123
2	Performans	164	7	Model	108
3	Raporlar	144	8	Beklenti Teorisi	103
4	Piyasa	141	9	Etki	82
5	Bilgi	133	10	Aşırı Tepki	78

226 kullanım ile risk kelimesi birinci sırada yer alırken, 164 kullanım ile performans ve 144 kullanım ile raporlar takip etmektedir.

Şekil 4'de makale başlıklarındaki kelime kullanımlar için sıklık belirten bir kelime bulutu oluşturulmuştur.

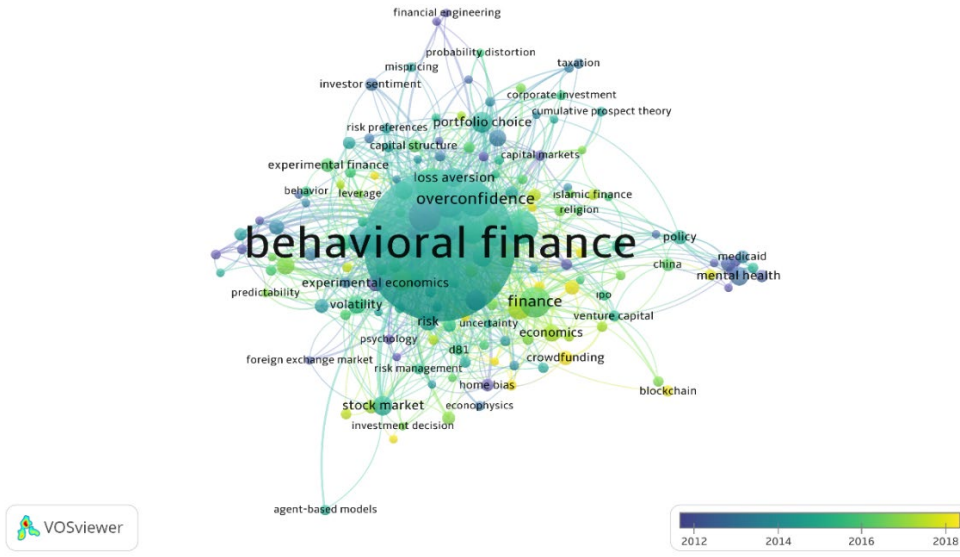
Şekil 4: Makale Başlıkları Kelime Bulutu

Kelime buluntunda en sık tekrar eden kelimeler, sıklık oranlarına göre daha merkezi ve daha büyük bir görünüme sahiptir. Başlıklarda en sık tekrar eden kelime, 280 tekrar ile (%8) “behavioral (davranışsal)” kelimesidir. “market (piyasa)” kelimesi 214 tekrar (%6) ve “borsa (stock)” kelimesi 214 tekrar (%6) ile sık kullanılan kelimelerde ön sıralarda gelmektedir.

Davranışsal finans kavramıyla ilgili veri setinde anahtar kelimelerin ağ analizi yapılmıştır ve veri setindeki makalelerin anahtar kelimeleri farklı renkte kümelerle ayrılmıştır. Bu kümeler ve genel ağ analizi aşağıdaki şekillerde sunulmaktadır.

Şekil 5: Anahtar Kelimelerin Yıllara Göre Değişimi

Anahtar kelimelerin birlikte bulunma analizi için eşik değer 5 tekrar olarak seçilmiş ve 164 farklı kelimeye ulaşılmıştır. En çok kullanılan kelime öbeği “davranışsal finans”tır. İkinci sırada 49 tekrar ile “aşırı güven” ve “davranışsal ekonomi” anahtar kelimeleri bulunmaktadır. Ayrıca anahtar kelimelerin yıllara göre değişimi ve kullanım düzeylerindeki farklılıklar da görülebilir. Şekildeki mor renkli anahtar kelimelerin yer aldığı makalelerin yayınlandığı yılların ortalamasının 2013 veya daha eski bir tarihtir. Bu aralıkta daha çok, “önyargılar, psikoloji, rasyonellik, finansal performans, arbitraj sınırları, piyasa verimliliği, piyasa zamanlaması, stres, vb.” anahtar kelimelerin öne çıktığı göze çarpmaktadır.

“Karar verme, duygu, sermaye yöneticileri, risk, araştırma, risk sermayesi, fikri mülkiyet, kurumsal yönetim, kümülatif beklenti teorisi, finansal krizler, planlı davranış teorisi, varlık fiyatlandırması, davranışsal finans, sınırlı rasyonellik, etkin piyasalar hipotezi, momentum, vb.” anahtar kelimeleri ortalama 2014 - 2016 yılı olan yayınlarda daha çok yer almaktadırlar.

“Davranış, blok zinciri, kurumsal finans, kitle fonlaması, girişimcilik, yatırım, güven, davranışsal önyargılar, gelişen piyasalar, hisse senedi primi, olay çalışması, aile şirketleri, kumar, yatırım kararları, İslami finans, birleşme ve devralmalar, neoliberalizm, kişisel özellikler, din, anomaliler, kurumsal yatırımcılar, yatırımcı davranışı, kaldıraç, tahmin edilebilirlik, duygusallık, demirleme (sabit kalma), davranış ve davranışsal kararlar, bilişsel önyargı, kültür, ekonomi, deneyler, cinsiyet, sürü davranışı, iyimserlik, portföy seçimi, emeklilik, sosyal medya, sürdürülebilir gelişme, değişkenlik, Çin, Çin borsası, sağlık sigortası, kurumsal sosyal sorumluluk, sabit kalma önyargısı, vb.” anahtar kelimeleri ise ortalama 2016 yılı ve sonrası yayınlarda kullanılan anahtar kelimelerdir.

Yıllar geçtikçe meydana gelen eğilim değişimleri gözlemlenebilmektedir. Kavramla ilgili hazırlanan ilk çalışmalar olarak tabir edilebilecek olan ortalama 2013 yılı ve öncesindeki yayınların genellikle, bilişsel faktörler, temettümler ve fonlar gibi bazı bilişsel unsurlara vurgu yapmakla beraber, temettü gibi bazı

yatırımla ilişkili konularla ilgili olduğu söylenebilir. Riskler, krizler ve finansal piyasalarda tüketicilerin ve yöneticilerin davranışları gibi konularla birlikte, davranışsal finans alanıyla ilintili bazı teorilerin, genellikle 2014 ve 2016 yılları arasındaki yayınlarda yer aldıkları söylenebilir.

3.4. Davranışsal Finans Alanında TR Dizin’de Taranan Makaleler İçin Analizler

Araştırmacıların ulusal bilimsel içeriğe elektronik ortamda erişimlerini sağlamak amacıyla Tübitak Ulakbim tarafından geliştirilmiş olan TR dizin, Fen Bilimleri ve Sosyal Bilimler temel konularında, Dış Hekimliği, Eczacılık, Mühendislik, Temel Bilimler, Sağlık Bilimleri, Veterinerlik, Sosyal ve Beşeri Bilimler alt konu alanlarında dergilerden oluşan bir veri tabanıdır.⁶ Davranışsal finans alanında TR dizin veri tabanında yayınlanan makalelerden elde edilen temel istatistikler Tablo 11’de yer almaktadır.

Tablo 1: TR Dizin Davranışsal Finans Temel İstatistikleri

Açıklama	Sonuçlar
Verilerle İlgili Ana Bilgiler	
Zaman Aralığı	2005-2020
Kaynaklar (Dergiler, Kitaplar, vb)	36
Doküman Sayısı	62
Belge başına ortalama alıntı	5,03
Doküman Tipleri	
Makale	62
Yazarlar	
Yazarlar	101
Tek yazarlı belgelerin yazarları	21
Çok yazarlı belgelerin yazarları	80
Yazarlarla İş Birliği	
Tek yazarlı dokümanlar	26
Belge başına yazar	0,596
Yazar başına belge	1,68
Belgelere göre ortak yazarlar	1,76
İş birliği Endeksi	2,25

Toplam kaynak sayısı 36, doküman sayısı 62’dir ve temel alınan yıl aralığı 2005-2020’dir. Davranışsal finans terimini TR dizin makalelerde ilk defa 2005 yılında Berna Taner ve G. Cenk Akkaya yayınlamış oldukları yayında geçtiği için başlangıç yılı 2005 olarak alınmıştır. Belge başına ortalama alıntı 5,03’tür. Tamamlanmış makale sayısı 62’dir. Toplam yazar sayısı 101’dir. Ortak yazarlı dokümanların sayısı, tek yazarlı dokümanlara oranla daha fazladır. Dolayısıyla araştırmacılar, yayınlarda ortak bir şekilde çalışma eğilimi içerisinde olmaktadır. Belge başına yazar sayısı 0,596’dır. Yazar başına belge sayısı ise 1,68’dir. Belgelere göre ortak yazarlar 1,76’dır. İş birliği endeksi ise 2,25’tir. 62 makalenin 59 tanesi Türkçe dilinde yazılmış, 3 tanesi ise İngilizce olarak yazılmıştır.

TR dizin veri tabanlı yayınların Yıllık Bilimsel Üretimine ilişkin veriler incelendiğinde 2015 yılına kadar herhangi bir düşüş veya yükseliş trendi gözlemlenmemiştir ancak bu yıldan itibaren bir yükseliş trendi görülmektedir. 15 yıllık süreç içerisinde başlangıç yılına göre davranışsal finans alanında makale sayısı artış göstermiş ve alanın popülaritesi artmıştır. 2018 ve 2019 yıllarının 13’er yayın ile en yüksek yayın üretilen yıllar olduğu göze çarpmaktadır. En yüksek yayın sayısına sahip olan yazar 5 yayınlı Bilgehan Tekin’dir.

Kurumlar göz önüne alınarak gerçekleştirilen analiz sonuçları Tablo 12’de sunulmuştur.

⁶ <https://trdizin.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 13.02.2021)

Tablo 2: Üretken Kurumlar

No	Kurumlar	Yayın Sayısı
1	Çankırı Karatekin Üniversitesi	5
2	Dokuz Eylül Üniversitesi	4
3	Karadeniz Teknik Üniversitesi	4
4	Düzce Üniversitesi	3
5	Gaziantep Üni., İstanbul Üni., Süleyman Demirel Üniversitesi	3’er

Çankırı Karatekin Üniversitesi 5 yayın sayısı ile alanda en üretken kurum konumundadır. Öte yandan, alandaki yayınlar şehir bazında da analiz edilmiş ve en üretken şehrin 13 yayın sayısı ile İstanbul olduğu gözlemlenmiştir. TR dizinde ilk 10 derginin yayın sayıları, Tablo 13’te sunulmaktadır.

Tablo 13: Üretken Dergiler

No	Dergilerin Adı	Makale Sayısı
1	Muhasebe ve Finansman Dergisi	9
2	Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi	5
3	İşletme Araştırmaları Dergisi	4
4	Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi	3
5	Sosyoekonomi	3
6	Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi	3
7	Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi	2
8	Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi	2
9	Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi	2
10	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi	2

En çok makaleye yer veren dergi, 9 makale sayısı ile “Muhasebe ve Finansman Dergisi” dir. Toplam 62 makale 25 farklı araştırma alanında yer almaktadır. Veri setinin ilk 10 araştırma alanı Tablo 14’te sunulmaktadır.

Tablo 14: TR Dizin Araştırma Alanları

No	Araştırma Alanı	Makale Sayısı
1	İktisat	29
2	İşletme	24
3	Tarih	17
4	İşletme Finans	11
5	Uluslararası İlişkiler	7
6	Kamu Yönetimi	4
7	Siyasi Bilimler	4
8	Çevre Çalışmaları	3
9	İş	3
10	Kentsel Çalışmalar	3

Davranışsal finans çalışmaları, en çok iktisat alanında kendisine yer bulunmaktadır.

Tablo 15’te yüksek atıf değerlerine sahip ilk 5 yayın; yazarları, yayımlandıkları akademik dergi, yayınlanma yılları ve toplam atıf sayıları olmak üzere sunulmuştur.

Kelime buluntunda en sık tekrar eden kelimeler sıralanmış ve bu kelimeler sıklık oranlarına göre şekilde daha merkezi ve daha büyük bir görünüm elde etmiştir. Başlıklarda en sık tekrar eden kelime, 21 tekrar ile “Davranışsal Finans” kelimesidir. Onu 8 tekrar ile takip eden “Yatırım”, 6 tekrar ile “kurumsal”, 5 tekrar ile takip eden sırasıyla “risk, imkb, anomali, finansal ve davranışsal” kelimeleri bulunmaktadır.

2.5. Davranışsal Finans Alanında Türkiye’de Yapılan Tezler İçin Analizler

Türkiye’de davranışsal finans alanında YÖK Ulusal Tez Merkezi’nde tez başlığında “davranışsal finans” anahtar kelimesi kullanılarak hazırlanmış olan tezler için arama yapılmıştır. Alanda hazırlanmış ilk tezin yılı olan 2003’ten, 2020 tarihine kadar yapılan arama sonucu, birçok farklı konu başlığında hazırlanmış olan 94 adet tez içeriği tespit edilmiştir. Erişilen 94 adet tezin 79 tanesi yüksek lisans, 15 tanesi doktora hazırlanmıştır. Ayrıca tezlerin 85 tanesi Türkçe dilinde hazırlanmış olup 9 tanesi de İngilizce dilinde hazırlanmış gözlemlenmektedir. Bunlardan yüksek lisans alanında hazırlanmış olan tezlerden 72 tanesi Türkçe, 7 tanesi İngilizcedir. Doktorada hazırlanmış olan tezlerden ise 14 tanesi Türkçe, 1 tanesi İngilizce dilinde hazırlanmıştır.

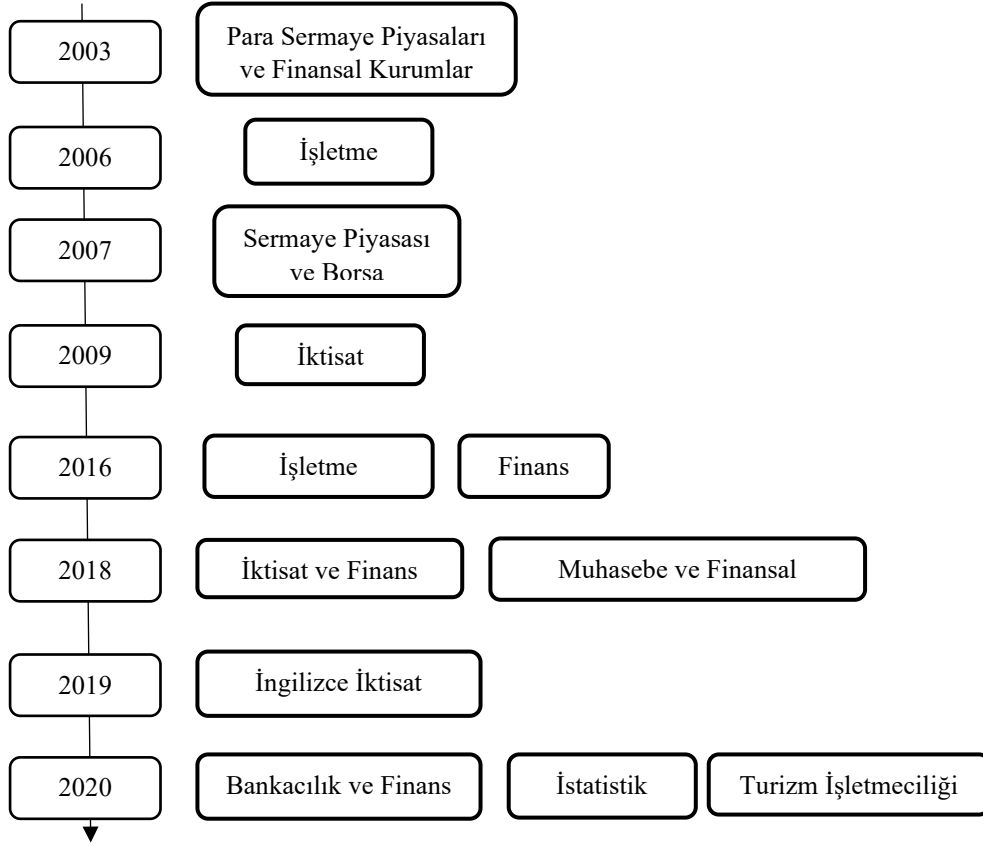
Tezlerin anabilim dallarına göre dağılımları da analiz edilmiş ve 12 farklı anabilim dalı tespit edilmiştir (Tablo 16).

Tablo 3: Anabilim Dallarına Göre Davranışsal Finans Tezleri

No	Anabilim Dalı	Tez Sayısı
1	İşletme	60
2	İktisat	17
3	Sermaye Piyasası ve Borsa	4
4	Muhasebe ve Finansal Yönetim	3
5	Para Sermaye Piyasaları ve Finansal Kurumlar	2
6	Finans	2
7	İngilizce iktisat	1
8	İşletme yönetimi	1
9	Bankacılık ve Finans	1
10	Turizm İşletmeciliği	1
11	İktisat ve Finans	1
12	İstatistik	1

En çok teze sahip olan anabilim dalının İşletme, 60 tez ile %64,51’lik bir orana sahiptir. Yıllara göre anabilim dalı değişimi Şekil 7’de görselleştirilmiştir.

Şekil 7: Tezlerin Yapıldığı ABD'lerin Yıllara Göre Değişimi

İlk lisansüstü tezler 2003 yılında “Para Sermaye Piyasaları ve Finansal Kurumlar” ana bilim dalında yapılmıştır. Son olarak 2020 yılında “Bankacılık ve Finans, İstatistik ve Turizm İşletmeciliği” anabilim dallarında tezler yapılmıştır.

Davranışsal finans başlığı altında hazırlanmış olan tezler incelenmiş ve uygulama alanlarına göre dağılımları analiz edilmiştir. 94 tezin 9 farklı uygulama alanına sahip olduğu gözlemlenmiştir. Bu uygulama alanları Tablo 17’de sunulmaktadır.

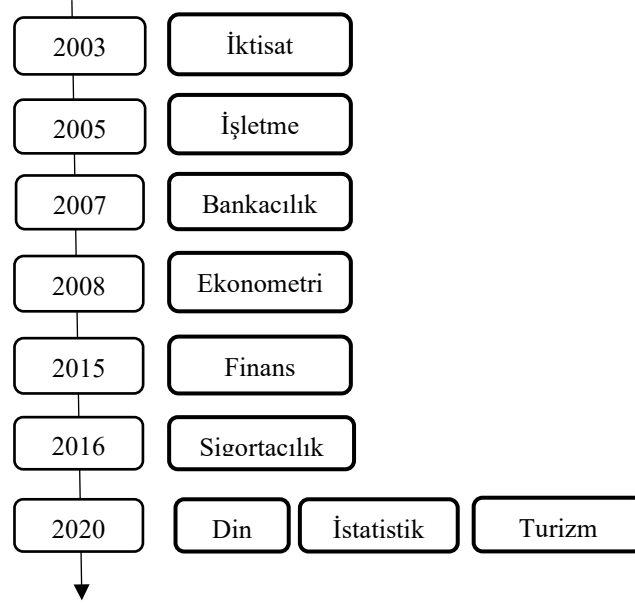
Tablo 4: Uygulama Alanlarına Göre Davranışsal Finans Tezleri

Uygulama Alanları	Tezlerin Dağılım Sayısı
İşletme	65
İktisat	28
Finans	9
Bankacılık	5
Ekonometri	2
Sigortacılık, Turizm, Din, İstatistik	1'er

Hazırlanmış olan tezler birden fazla uygulama alanı içerisinde yer alabilmektedir. Dolayısıyla tezlerin dağılım sayısı toplam tez sayısına eşit değildir. Tezlerin en çok İşletme alanında uygulama alanı bulunduğu görülmektedir. Takibinde de iktisat ve finans alanı gelmektedir.

Yapılan çalışmaların yıllara göre uygulama alanları açısından nasıl değişim gösterdiği ise Şekil 8’de incelenmiştir.

Şekil 2: Tezlerin Yapıldığı Alanların Yıllara Göre Değişimi

2003 yılından bugüne iktisattan işletmeye, bankacılıktan sigortacılığa birçok farklı uygulama alanında davranışsal finansın kullanıldığı lisansüstü tezler yazılmıştır.

Davranışsal finans başlığında Türkiye’de hazırlanmış olan tezlerin üniversitelere göre dağılımı analiz edilmiş ve tez sayılarına göre sıralanan ilk 10 üniversite Tablo 18’de gösterilmiştir.

Tablo 18: Tezlerde Üniversitelerin Dağılımı

No	Üniversite İsmi	Tez Sayısı
1	İstanbul Üniversitesi	11
2	Marmara Üniversitesi	8
3	Gazi Üniversitesi	5
4	İstanbul Gelişim Üniversitesi	5
5	Bahçeşehir Üniversitesi	4
6	Dokuz Eylül Üniversitesi	4
7	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi	3
8	Selçuk Üniversitesi	3
9	Akdeniz Üniversitesi	2
10	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi	2

Davranışsal finans alanında hazırlanmış olan 94 tez; 40’ı devlet 10’u vakıf olmak üzere 50 farklı üniversitede (%24,64) hazırlanmıştır. Tezlerin en çok İstanbul Üniversitesi öğrencileri tarafından hazırlandığı görülmektedir. Türkiye’de davranışsal finans başlığı özelinde tez hazırlanmayan 153 üniversite bulunmaktadır. Üniversiteler arasında davranışsal finans başlığında incelendiğinde en çok tez bulunduran şehir ise İstanbul’dur. 94 tez içerisinde İstanbul iline ait 35 adet tez içeriğine erişilmiştir.

Davranışsal finans başlığı altında hazırlanan tezlerde anahtar kelimeler analiz edilmiş ve 148 farklı anahtar kelimeye erişilmiştir. Sık kullanılan 10 anahtar kelime Tablo 19’da gösterilmektedir.

Tablo 19: Tezlerde Sık Kullanılan İlk 10 Anahtar Kelime

No	Anahtar Kelimeler	Tekrarlanma Sayısı
1	Davranışsal Finans	79
2	Bireysel Yatırımcı	25
3	Yatırımcı Psikolojisi	16
4	Etkin Piyasalar Hipotezi	9
5	İMKB (BİST)	8
6	Risk	7
7	Yatırımcı Davranışı	7
8	Beklenti Teorisi	6
9	Anomaliler	6
10	Finansal Yatırım	5

Tabloya göre tez anahtar kelimelerde 79 defa kullanım ile davranışsal finans birinci sırada yer alırken, 25 sık kullanım ile bireysel yatırımcı ikinci sırada yer almakta, 16 kullanım ile yatırımcı psikolojisi üçüncü sırada yer almaktadır.

Şekil 9: Tez Anahtar Kelimeleri Bulutu

Tezlerdeki anahtar kelimelerde en sık tekrar eden kelime “davranışsal finans”tır. Takibinde “bireysel yatırımcı, yatırımcı psikolojisi, etkin piyasalar hipotezi, risk, yatırımcı davranışı” gibi kelimeler bulunmaktadır.

Ayrıca tezler amaçlarına göre gruplandırılmıştır. Bu sayede, tezlerin amaçları, yazarların alanı bağdaştırdığı konular, öğrencilerin bu başlık altında tez yazarken ağırlıklı olarak eğilimlerinin ne olduğu gibi sorulara yorum getirebilmek amaçlanmıştır.

Tablo 5: Tezlerin Amaçlarına Göre Dağılımı

Gruplar	Tezlerin Amaçları	Tez Sayısı
Grup 1	Yatırımcı Davranışları ve Kararları Grubu	52
Grup 2	Psikolojik/Bilişsel Faktörler Grubu	16
Grup 3	Borsa Grubu	14
Grup 4	Teorik Kavramsal Grup	12

Analiz sonucu 4 farklı grup tespit edilmiştir. İlk grup, yatırımcı davranışları ve kararları grubu, ikinci grup psikolojik/bilişsel faktörler grubu, üçüncü grup borsa grubu ve dördüncü grup teorik kavramsal grup olarak adlandırılmıştır.

Tezler arasında 52 teze sahip olan %55,31 gibi oldukça önemli bir alanı kapsayan birinci grup “yatırımcı davranışları ve kararları” grubudur. Bu gruptaki tezlerin yazılış amaçları, yatırımcıların karar verme süreçlerinde etkili olan faktörlerin davranışsal finans yaklaşımıyla ele alınması ve bu etkinin test edilmesi amaçlanmaktadır. Bu gruptaki tezler genel olarak yatırımcıların davranışları ve kararlarını inceleme amacı gütmektedir.

İkinci grup psikolojik/bilişsel faktörler grubudur. Veri setindeki içerikler arasında 16 tez sayısı ile %17,02’lik bir alanı kapsamaktadır. Bu gruptaki tezler, yatırımcıların bilişsel, duygusal ve sosyal eğilimlerinden yatırımcıların her zaman mantıksal değil, psikolojik eğilimler, önyargılar ve duygular ile hareket ettiğini açıklama ve test etme amacı güden tezlerden oluşmaktadır.

Üçüncü grup borsa grubudur. Veri setindeki içerikler arasında 14 tez sayısı ile %14,89’luk bir alanı kapsamaktadır. Bu gruptaki tezler, yatırımcıların Borsa İstanbul’da işlem gören piyasa ve işlem hacmi açısından yüksek hisse senetlerindeki işlemlerinin incelenmesi, İMKB hisse senetlerinde yatırımcı kararlarını davranışsal açıdan incelemesi gibi amaçları gütmektedir.

Dördüncü ve son grup teorik kavramsal gruptur. Veri setindeki içerikler arasında 12 tez sayısı ile %12,76’lık bir alanı kapsamaktadır. Bu gruptaki tezler, davranışsal finansın kuramsal çerçevesini incelemek, davranışsal finans ve bireysel yatırımcı kavramlarını açıklamak, yatırım türleri ve yatırım araçlarını açıklamak, geleneksel finans teorileri ile modern finans teorilerini kıyaslamak, davranışsal finansın ilişki içerisinde olduğu bilim dallarını açıklamak gibi amaçlarla hazırlanmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Davranışsal finans kavramı dünya çapında, uzun yıllardır ilgi çeken ve çalışıla gelen bir araştırma alanıdır. Daha kapsamlı bir tez çalışmasından türetilen bu yayında, dünyada ve Türkiye’de davranışsal finans kavramının literatürdeki yeri geçmişten günümüze mercek altına alınmakta, alanın bibliyometrik analizi yapılarak literatüre katkıda bulunulmakta ve gelecekte oluşturulabilecek akademik çalışmalar için bir temel kaynak niteliği taşıması amaçlanmaktadır.

Yapılan analiz sonucunda ülke düzeyinde davranışsal finans araştırmalarının en çok ABD’nde yapıldığı tespit edilmiştir. Bu durum, ABD’nin alandaki en önemli ülke konumunda oluşunun bir göstergesidir. Türkiye’de ise davranışsal finans alanında 36 adet makale ile dünya ülkeleri arasında 10. Sıradaki ülke olduğu tespit edilmiştir. Türkiye, araştırmacıların alanda yaptığı uluslararası yayın sayılarının artırılması ile gelecekte daha üst sıralara gelerek bu alanda yayın üreten etkin bir ülke konumuna gelebilir.

Yayınlar yıllara oranla analiz edildiğinde, 1986’dan beri alanda hazırlanmış olan yayınlarda 2000 yılından sonra bir yükseliş trendi olduğu saptanmış ve en çok yayının 2020 yılında olduğu gözlemlenmiştir. Dolayısıyla alanın popülerliğinin ve araştırmacıların davranışsal finansa duydukları ilginin artış gösterdiği saptanmıştır.

İncelenen 1715 dokümanın 1650’sinin İngilizce hazırlandığı tespit edilmiştir. Bu durum bu alanda araştırmacıların tercih ettiği evrensel dilin İngilizce olduğu göstermektedir.

Dergiler özelinde alanda en çok yayına sahip ve en üretken derginin “Journal of Behavioral Finance” olduğu tespit edilmiştir. Dergiler etki faktörleri ve h indekslerine göre incelendiğinde ise “Journal of Financial Economics” dergisinin en yüksek etki faktörü ve h indeksine sahip olduğu bulunmuştur. Journal of Financial Economics dergisi, Journal of Behavioral Finance dergisine oranla davranışsal finans alanında daha az yayın sayısına sahip olmasına rağmen daha yüksek etki faktörü ve h indeksine sahiptir. Bu durum, Journal of Financial Economics dergisinde mevcut yayınlarda daha çok atıf sayısına ulaşıldığı, yayın sayısı ile birinci sırada yer alması da daha nitelikli içeriklere sahip olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte Journal of Behavioral and Experimental Finance, Sustainability, Review of Behavioral Finance gibi bazı dergilerin yayınlarının 2018 ve sonrasına ait olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, bu dergilerin güncel olarak davranışsal finans alanında popüler olduğu sonucunu göstermektedir. Bu alanda uluslararası yayın yapmak isteyen araştırmacıların bu dergilere yoğunlaşması uygun olabilir.

Yazarların, makale sayıları, h indeksi değerleri, toplam atıf sayıları analiz edilmiş ve Statman'ın en yüksek yayın sayısına sahip olan yazar olduğu tespit edilmiştir. Bununla beraber en yüksek h indeksi (9) değerine sahip olan yazarlar Teoh ve Hirshleifer'dır. Ayrıca 833 atıf sayısı ile Hirshleifer'in aynı h indeksi değerini paylaştığı Teoh'tan daha fazla sayıda atıfa sahip olduğu göze çarpmaktadır. Bununla birlikte, Statman'a oranla daha az yayın sayısına sahip olmasına rağmen h indeksinin yüksek olması, davranışsal finans alanında görünürlüğünün daha yüksek olduğunu göstermektedir. Öte yandan en yüksek ortalama atıf ve en yüksek toplam atıf alan yazar Fama'dır. Fama'nın yalnızca 1 yayının olması da dikkat çekmektedir. Burada şu husus göze çarpmaktadır; Hirshleifer'in h indeksinde ilk sırada yer alması yayınlarına olan ilginin yüksek oluşundan kaynaklanmaktadır. Hirshleifer'in Fama'dan daha fazla yayının olması ortalama atıf sayısında Fama'nın gerisinde yer almasına neden olmaktadır. Alanda sadece bir yayına sahip olması sebebiyle Fama'nın h indeksi değeri 1'dir. Sadece atıf sayısı baz alındığında 1518 atıf sayısı ile en yüksek atıf sayısına sahip olan yazar konumundadır. Bu durum, Fama'nın "Etkin Piyasalar Hipotezi" ile ilgili yayınladığı makalesine olan ilgi ile bağdaşmaktadır. Ek olarak, Kahneman ve Tversky'nin özellikle "Beklenti Teorisi" ile ilgili yayınları, alanda atıf sayısı ve alana verdiği katkı ile oldukça önemli bir yere sahiptir.

Dünyadaki kurumlar özelinde Harvard Üniversitesi'nin en çok yayın sayısına sahip olan kurum olduğu tespit edilmiştir.

Araştırma alanları için yapılan analizlerde en çok yayının "İşletme & Ekonomi" araştırma alanında mevcut olduğu bulgusuna erişilmiştir.

Makale başlıklarında sık tekrar eden kelimeler ve anahtar kelimeler analiz edilmiş ve "davranışsal finans" "borsa", "risk" gibi kelimelerin en sık tekrar eden kelimeler olduğu tespit edilmiştir. Bu durum, araştırmacıların davranışsal finans ile ilgili çalışmalarını çoğunlukla borsa ve risk ile ilişkilendirdiklerini göstermektedir. Bunun nedeni borsadaki yatırımcıların, hisse senedi işlemlerinde bilişsel faktörlerden fazlaca etkilendiğinin gözlemlenmesi ve yatırımcı duyarlılığından kaynaklanmaktadır denebilir.

Anahtar kelimelerin yıllara göre kullanım düzeylerindeki değişimlerinin analizi sonucunda, araştırmacıların yıllar geçtikçe daha güncel olan konulara ağırlık verdiği gözlemlenmiştir. 2016 yılı ve sonrasında yeni kullanıma sahip olan anahtar kelimelerden çıkarılabilecek olan eğilim ise yazarların, blok zinciri, girişimcilik, gelişen piyasalar, sürü davranışı, finansal okuryazarlık gibi daha güncel olmasının yanında teknoloji ile de ilişkili olan konulara ağırlık verilmiştir. Bunun yanı sıra, Çin ve Çin borsası anahtar kelimelerinin de bu kısım da yer alması, bu ülkenin yazarları ve yayınlarında davranışsal finans ve ilgili alanlarda son dönemde daha hızlı bir ilerleme kaydettiğinin göstergesidir.

TR dizin veri tabanında yapılan analiz sonucunda yayınlar yıllara oranla analiz edildiğinde, 2015 yılından sonra bir yükseliş trendi olduğu saptanmış ve en çok yayının 2018 ve 2019 yıllarında olduğu gözlemlenmiştir. Dolayısıyla alanın popülerliğinin ve araştırmacıların davranışsal finansa duydukları ilginin Türkiye'de de artış gösterdiği saptanmıştır.

Davranışsal finans TR dizin veri tabanında yapılan analiz sonucunda yazarlar yayın sayılarına ve atıflarına göre analiz edilmiştir. En yüksek yayın sayısına sahip olan yazarın 5 yayınlı Bilgehan Tekin olduğu gözlemlenmektedir. Atıf sayısı baz alındığında en yüksek atıf sayısına sahip olan yazarların 14 atıf sayısı ile Nuray Girginer, Arzum Çelik Erken ve Nurullah Uçkun'un hazırlamış olduğu yayın olduğu saptanmıştır. Bu alanda çalışmak isteyenler için bu isimler en yüksek atıf sayısına sahip olan yazarlar oldukları için rehber niteliğinde gösterilebilir.

Türkiye özelinde en üretken üniversitenin 5 yayın sayısı ile Çankırı Karatekin Üniversitesi olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum bu alanda fazla sayıda yayın yapmış olan Bilgehan Tekin'in bu üniversitede görev yapmasından kaynaklanmaktadır. TR dizinde yapılan araştırma sonucunda en üretken kurumlarda ilk sırada Çankırı Karatekin Üniversitesi olsa da, yayınlarda en üretken şehir İstanbul'dur.

Davranışsal finans alanında TR dizin veri tabanında incelenen verilerde dergilerin analiz edilmesi sonucunda en çok yayına sahip olan derginin "Muhasebe ve Finansman Dergisi" olduğu tespit edilmiştir. Davranışsal finans alanında diğer dergilere oranla daha çok yayına sahip olması, Muhasebe ve Finansman dergisini alanda Türkiye'nin en üretken dergisi konumuna getirmektedir.

Araştırma alanlarına göre ise WoS veri tabanında olduğu gibi ve TR dizinde de en yaygın araştırma alanı ekonomi ve işletme alanıdır.

TR dizin veri tabanında kelime bulutu analizine göre davranışsal finansı genel olarak yatırım, kurumsal, risk, imkb, anomali, finansal ve davranışsal gibi kelimelerle bağdaştırdıkları gözlemlenmiştir. Kelime bulutu analizi WoS veri tabanlı dokümanlarda incelendiğinde araştırmacıların davranışsal finans kavramını genel olarak davranışsal piyasa, borsa, risk ve finans kelimeleri ile eşleştirdikleri gözlemlenmiştir. Her iki veri tabanında da yazarların davranışsal finans kavramını borsa ile (imkb, bist) eşleştirdiği gözlemlenmiştir. Bu durum Türkiye’deki ve dünyanın diğer ülkelerindeki araştırmacıların davranışsal finans çalışmalarında alanı borsa ve risk faktörleri ile bağdaştırarak ortak bir bakış açısına sahip olduklarını göstermektedir.

Türkiye’de davranışsal finans alanında 94 adet teze erişilmiştir. Tezler yıllara oranla analiz edildiğinde 2007-2008 yılları itibariyle alana olan ilginin arttığı ve genel olarak bir yükseliş trendine girdiği gözlemlenmektedir. En fazla tez çalışmasının 2018 yılında olduğu saptanmıştır.

Davranışsal finans başlığında hazırlanmış olan tezlerde anabilim dallarının ve uygulama alanlarının yıllara göre değişimi analiz edilmiştir. 2003 yılından itibaren 9 farklı uygulama alanı ve 12 farklı anabilim dalında tezlerin hazırlandığı gözlemlenmiştir. İlk tez 2003 yılında Para Sermaye Piyasaları ve Finansal Kurumlar ana bilim dalında yapılmıştır ve uygulama alanı iktisat olarak tespit edilmiştir. Gelecekte davranışsal finans alanında farklı alanlarda çalışma yapmak isteyen araştırmacılar, Türkiye’de davranışsal finans başlığında günümüze kadar hazırlanmış olan tezlerin anabilim dalları ve uygulama alanlarına ilişkin yıllara göre değişim analizini inceleyebilirler.

Üniversitelere göre dağılımı analiz edildiğinde en çok yayının il olarak İstanbul’da ve kurum olarak ise İstanbul Üniversitesi’nde olduğu saptanmıştır.

Tezlerde anahtar kelime analizi sonucunda, 78 defa kullanım ile davranışsal finans birinci sırada yer alırken, 24 tekrar kullanımı ile bireysel finans ikinci sırada yer almakta, 15 kullanım ile yatırımcı psikolojisi üçüncü sırada yer almaktadır. Bu durum, Türkiye’de davranışsal finans başlığı ile hazırlanmış olan tezlerde alanın yatırımcı psikolojisi yani bilişsel faktörlerle sıklıkla ilişkilendirildiğini göstermektedir. Borsa (İMKB) kelimesinin en üst sıralarda yer almaması ise, Türkiye’de yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin, WoS ve TR dizin dokümanlarında olduğu gibi davranışsal finans alanını borsa ile daha nadir ilişkilendirdiklerini veya içeriklerini borsa dışındaki konularla daha çok şekillendirdiklerini göstermektedir.

Tezler amaçlarına göre ayrıldığında 4 farklı grup olduğu tespit edilmiştir. İlk grup, yatırımcı davranışları ve kararları grubu, ikinci grup psikolojik/bilişsel faktörler grubu, üçüncü grup borsa grubu ve dördüncü grup ise teorik kavramsal grup olarak atanmıştır. Türkiye’de lisansüstü tez çalışmalarında araştırmacıların en çok “Yatırımcı Davranışları ve Kararları” üzerine çalışmalarını tamamladıkları gözlemlenmiştir. Bu durum, Türkiye’de hazırlanan tezlerde yatırımcı davranış ve kararlarının araştırmacılar tarafından önem arz ettiğini ve ön plana çıkarıldığı göstermektedir.

Gelecekte bu çalışmaya benzer bibliyografik çalışmalar, farklı yıl aralıklarına odaklanan veya farklı veri tabanları ve dokümanlar kullanılarak elde edilecek veri setleri ile hazırlanabilir. Öte yandan, belirli bir müddet sonra benzer amaçla gerçekleştirilecek olan bir çalışma ile davranışsal finansın bugünden itibaren nasıl değiştiğinin de gözlemlenmesi mümkündür. Davranışsal finans alanında çalışmalar yapmak isteyen araştırmacılar veya kurumlar, bu çalışmanın bulgularını inceleyerek yapmak istedikleri çalışmalar için alanda güncel olan konu başlıklarını görebilme, Dünya’da ve Türkiye’de alanda güncel olan dergileri tercih edebilme ve ortak yazarlık analizine göre alandaki güncel ve popüler yazarları ve kurumları öğrenebilme imkanına sahip olacaklardır. Bütün bu içerikten hareketle bu çalışmanın araştırmacılar için bu doğrultuda yararlı olacağı umulmaktadır.

Kaynakça

- Akgün, M. (2016). *Bilimsel Değerlendirme Ölçütü Olarak H-İndeks*, <https://toraks.org.tr/site/community/downloads/2120>, (Erişim Tarihi: 12.02.2021).
- Barone, R. (2003). From Efficient Markets to Behavioral Finance, 24, Lecce: University of Lecce Economics Working Paper, Cilt: 46. Aktaran: Bayraktar; A. (2012). Etkin Piyasalar Hipotezi, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 37-47.
- Bostancı, F. (2003). *Davranışçı Finans*. Sermaye Piyasası Kurulu Denetleme Dairesi Yeterlik Etüdü, 9.
- Diamond P. & Vartiainen, H. (2016). *Davranışsal İktisat ve Davranışsal İktisadın Uygulamaları*. (çev. Kamilçelebi, H.) Ankara: Nobel.
- Fama, E. F., Fisher, L., Jensen, M. C., & Roll, R. (1969). The adjustment of stock prices to new information. *International economic review*, 10(1), 1-21.
- Fama, E.. (1969). Efficient Capital Markets: A Review Of Theory And Empirical Work. *The Journal of Finance*, 25(2), 383-417.
- Garfield, E. (1955). Citation indexes to science: a new dimension in documentation through association of ideas. *Science*, 122(3159), 108-111.
- Garfield, E. (1999). Journal impact factor: a brief review, *CMAJ*, 161(8), 979-980.
- Garfield, E. (2021). *Web of Science: Arts & Humanities Citation Index*. Clarivate, <https://clarivate.com/webofsciencegroup/solutions/webofscience-arts-and-humanities-citation-index/> (Erişim Tarihi: 06.04.2021).
- Garfield, E. (2020). *Award for Innovation in Citation Analysis*. Clarivate, <https://clarivate.com/webofsciencegroup/eugene-garfield-award-2020/> (Erişim Tarihi: 06.04.2021).
- Hirsch, J. E. (2005). An index to quantify an individual's scientific research output, *PNAS*, 102(46), 16569-16572.
- Kahneman D. & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 47(2), 263-292.
- Kılıçarslan, Z. & Altuğ E. (2016). Bibliyografya. *Türk Kütüphaneciliği Dergisi*, 30(2), 338-339.
- Öztürk, N. (2009). Tanzimat Edebiyat Bibliyografyası. *Turkish Studies*, 4(1-2), 1203-1225.
- Schubert, A. (2002). The Web of Scientometrics. *Scientometrics*, 53(1), 3-20. (Akadémiiai Kiadó ve Kluwer Academic Publishers tarafından ortaklaşa yayınlanmıştır.)
- Sefil, S. & Çilingiroğlu, H. K. (2011). Davranışsal Finansın Temelleri: Karar Vermenin Bilişsel Ve Duygusal Eğilimleri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(19), 247- 268.
- Smith, L. C. (1981). Citation Analysis. *Library Trends*, 30(1), 83-106.
- Sood, S.K., Kumar N. & Saini, M. (2021). Scientometric analysis of literature on distributed vehicular networks: VOSViewer visualization techniques. *Artificial Intelligence Review*, 54(4), 1-33.
- Taner T. & Kayalidere, K. (2002). 1995-2000 Döneminde İMKB'de Anomali Araştırması. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 9(1), 1-24.
- Tekin, B. (2016). Beklenen Fayda ve Beklenti Teorileri Bağlamında Geleneksel Finans Davranışsal Finans Ayrımı. *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies*, 2(4), 75-107.
- Thelwall, M.. (2008). Bibliometrics to webometrics, *Journal of Information Science*, 34 (4), 605-621.
- Tufan, C. & Sarıççek, R. (2013). Davranışsal Finans Modelleri, Etkin Piyasa Hipotezi ve Anomalilerine İlişkin Bir Değerlendirme. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 159-182.

- TÜBİTAK (2021). *TR Dizin*. <https://trdizin.gov.tr> (Erişim Tarihi: 13.02.2021).
- White, E. C. (1985). Bibliometrics: From Curiosity to Convention. *Special Libraries*, 76(1). Aktaran:
Al, Umut & Tonta, Y. (2004). Atıf Analizi: Hacettepe Üniversitesi Kütüphanecilik Bölümü
Tezlerinde Atıf Yapılan Kaynaklar. *Bilgi Dünyası*, 5(1), 19-47.
- Wordart (2021). <https://wordart.com> (Erişim Tarihi: 14.02.2021).
- Yiğit, A. G. (2019). Rasyonel Bireyin Beklenen Fayda Teorisine Davranışsal Yaklaşım: Sınırlı
Rasyonelliğin Beklenti Teorisi (Ed. Duymaz, Ş. & Çelikkaleli, Ö.). *Bilim Dünyasında
Multidisipliner Çalışmalar* içinde (s. 95-112). Ankara: Berikan Yayınevi.
- Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr>.

Türkiye’de Bütçe Hakkının Doğruluk İlkesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Vuslat GÜNEŞ¹

Makale Geliş Tarihi: 05.09.2022 Makale Kabul Tarihi: 17.10.2022

Makale Türü: Araştırma makalesi

Atıf: Güneş, V. (2022). Türkiye’de bütçe hakkının doğruluk ilkesi çerçevesinde değerlendirilmesi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 10(2), 95-109.

ÖZ

Parlamentar sistemin özü bütçe hakkına dayanmaktadır. Başka bir ifadeyle, temsili demokraside halkın bütçe hakkını kullanabilmesi amacı ile parlamentolar oluşturulmuştur. Ancak bugün parlamentoların bütçe hakkını ne kadar etkin kullanabildiği tartışılmaktadır. Parlamentonun bütçe hakkını kullanabilme etkinliğini anlamının yollarından birisi, merkezi yönetim bütçe gelir ve gider tahminlerinin doğruluğunu değerlendirmektir. Bu çalışmada Türkiye’de 1996-2020 dönemine ilişkin merkezi yönetim bütçe gelir ve gider tahminlerinin doğruluk ilkesi aracılığıyla değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada tahminlerin doğruluğu “Tahmin Hatasının Hesaplanması” yöntemi aracılığıyla incelenmiştir. Sonuç olarak çalışmada bütçe hakkını etkisizleştirecek şekildeki tahmin hatalarının süreklilik göstermediğine ulaşıldı. Bununla birlikte gelir ve gider açısından bazı yıllar ciddi tahmin hatalarına rastlanılmıştır. Ayrıca 1996-2020 yılları arasında gider tahminlerinde gelir tahminlerine kıyasla daha önemli sapmaların olduğu görülmüştür.

Anahtar sözcükler: Doğruluk İlkesi, Bütçe Hakkı, Tahmin Hatası Yöntemi

JEL Kodu: H61, H62, H68

Evaluation of Power of the Purse in Turkey in Terms of Principle of Accuracy

ABSTRACT

The essence of the parliamentary system is based on the power of the purse. In other words, parliaments have been formed in order to enable the people to use their power of the purse in representative democracy. However, today it is discussed how effectively the parliaments can use their power of the purse. One of the ways to understand the effectiveness of the parliament in exercising its power of the purse is to evaluate the accuracy of the central government budget revenue and expenditure estimates. In this study, it is aimed to evaluate the central government budget revenue and expenditure estimates for the period 1996-2020 in Turkey via the accuracy principle. In the study, the accuracy of the estimations is examined via the "Calculation of Estimation Error" method. As a result, it has been observed that there are no persistent estimation errors at a level that will render the power of the purse ineffective. However, serious estimation errors were encountered in some years in terms of revenue and expenditure. In addition, it has been observed that there are more significant deviations in expenditure estimates between 1996 and 2020 compared to revenue estimates.

Key words: Accuracy Principle, Power of the Purse, Estimation Error.

JEL Code: H61, H62, H68

¹ Arş. Gör. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, vuslatgns@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8201-6847.

1. Giriş

Bütçe hakkı, kamu gelir ve giderlerinin belirlenmesinde vatandaşların söz sahibi olması anlamına gelmektedir. Temsili demokraside vatandaşlar bütçe hakkını parlamenterler aracılığıyla kullanmaktadır. Ancak bugün temsili demokrasinin ne kadar etkin ve adil bir sistem olduğu sorgulanmaktadır. Öyle ki günümüzde doğrudan demokrasi modeline tamamen dönüş mümkün olmasa bile doğrudan demokrasi araçlarının uygulanabilirliği tartışılmaktadır.

Bütçe hakkının etkin kullanımına ilişkin olarak ülkeler arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. Dolayısıyla günümüzde parlamentoların bütçe hakkını ne kadar etkin kullanabildiği sorgulanmaktadır. Buna bağlı olarak parlamentoların bütçe hakkını kullanımındaki etkinliği literatürde tartışma konuları arasında yerini bulmuştur. Nitekim Nami Çağan'a göre *"Temsili demokratik parlamenter rejimin kurulmasında ve gelişmesinde en önemli rolü oynayan bütçe hakkı, geleneksel bütçe süreci içinde biçimsel varlığını korumakla birlikte zaman içinde etkisini ve önemini yitirmiştir"* (Çağan, 2008: 7).

Diğer taraftan kamu maliyesinde parlamenter kontrolü temin etmek ve bütçe hakkının etkin kullanımını sağlamak amacıyla doğruluk ilkesi gibi bütçe ilkelerine ihtiyaç duyulmuştur. Geleneksel bütçe ilkelerinden biri olan doğruluk ilkesi ile bütçeyi hazırlayanların samimiyetlerini ve öngörülerinin doğruluğunu ölçmek amaçlanmaktadır. Dolayısıyla doğruluk ilkesinde bütçe gelir ve gider tahminlerinin tutarlılığını değerlendirmek esastır. Samimiyetten uzak ve o yılın ekonomik gerçekliğine uymayan bütçelerin hazırlanması bütçe hakkını etkisizleştirmektedir. Bu çalışmada da hükümetlerin bütçeyi hazırlarken doğruluk ilkesine ne kadar uygun davrandığını ölçerek bütçe hakkının etkinliğine ilişkin bir değerlendirme yapmak amaçlanmıştır.

Bu çalışmada bütçe gelir ve gider tahminlerinin tutarlılığını değerlendirebilmek için "Tahmin Hatasının Hesaplanması" yöntemi kullanılmıştır. Çalışma 1996-2020 yılları aralığını kapsamaktadır. Çalışmada ilk olarak bütçe hakkı kavramı ve gelişimi konusuna yer verilmiştir. Akabinde bütçe hakkının temel çerçevesi ve parlamentonun rolü ele alındıktan sonra bütçe ilkelerinin bütçe hakkıyla ilişkisi incelenmiştir. Son olarak doğruluk ilkesine uygunluğu açısından merkezi yönetim bütçesi değerlendirilmeye çalışılmıştır.

2. Bütçe Hakkı Kavramı Ve Gelişimi

Yılmaz ve Biçer, bütçe hakkını; *"gelir ve giderlerin tür ve miktarının belirleme yetkisinin kime ait olduğu konusunda yaşanan mücadelelerin sonucunda halkın temsilcilerinin bütçe üzerinde elde ettikleri, yürütmenin vergi toplamasına izin verme ve harcama yapmasına onay verme yetkilerinin bütünü olarak"* kavramsallaştığını ifade etmektedir (Yılmaz ve Biçer, 2010: 203). Başka bir ifadeyle, bütçe hakkı, kamu hizmetlerinin cinsi ve tutarı ile bu hizmetleri karşılayacak kamu gelirlerinin toplanması hakkında karar verme yetkisi olarak tanımlanabilir. Bu tanımlarda, bütçe hakkının başlıca üç unsuruna vurgu yapıldığı görülmektedir. Bu unsurlar:

- Toplumsal ihtiyaçların tespiti ve bunların kamu hizmetlerine konu edilmesi sorunu,
- Kamu hizmetlerinin finansmanında kullanılacak kamu gelirlerinin belirlenmesi ve bunların toplanması sorunu,
- Karar yetkisinin kimin, nasıl ve ne zaman kullanacağı sorunu.

Bu üç sorunun ortak özelliği, tercih ve kararlarla ilgili olmasıdır. Toplumun yaşayışını doğrudan etkileyen ve bireyleri bazı konularda zorlayan bu tercih ve kararlar siyasi nitelik taşımaktadır (Edizdoğan ve Çetinkaya, 2015:31).

Bütçe hakkının çeşitli ülkelerde geçirdiği gelişim, o toplumlarda yaşanan siyasi mücadelelere paralel bir seyir izlemiştir. Bütçe hakkı ile ilgili gelişmeler ilk önce İngiltere'de ortaya çıkmış, daha sonra Kıta Avrupası ve Amerika'ya geçerek tüm dünyaya yayılmıştır. İngiltere'de 1215 tarihinde ilan edilen Magna Carta ile başlayan süreçte; önce vergilerin parlamento tarafından çıkarılan kanunla toplanması, daha sonra da harcamaların parlamento onayı ile yapılmasının benimsenmesi bütçe hakkının ortaya çıkmasına ve gelişmesine yol açmıştır. Fransa'da bütçe hakkı daha geç elde edilmiştir. 1789 Fransız İhtilalinden

sonra “kanunsuz vergi alınmaz” prensibi yasalaşmasına rağmen gerçek anlamda bütçe hakkı “bütçeyi meclis onaylar” hükmü ile 1946 Anayasa Değişikliği ile hayata geçirilmiştir. Diğer taraftan Fransa’da bütçe sistemi daha geç gelişmiştir ancak Kıta Avrupası ve Türk bütçe sistemine örnek teşkil etmiştir (Canbay ve Gerger, 2012: 169-170).

ABD’nin bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasında vergi ve bütçe hakkı etkili olmuştur. Amerika’da ulusal bağımsızlığın kazanılması ve demokratik bir sistemin kurulması, İngiltere’nin savaşın finansmanı için koyduğu vergilere karşı gerçekleştirilen tepkilerle başlamıştır. Bütçe hakkının, yürütme organının halka yönetimde söz hakkı tanımadan vergi koyma yetkisi olamayacağı şeklindeki en temel ilkesi, Amerikan Devrimine ilham kaynağı olmuş ve “temsilsiz vergi olmaz” şeklinde sloganlaşmıştır (Narter, 2012: 37-38). Dolayısıyla batı toplumlarında bütçe hakkının gelişimi ile demokrasinin yerleşmesi arasında ciddi bir paralellik görülmektedir.

Türkiye’de bütçe hakkının ortaya çıkması ve yerleşmesi, İngiltere ve Fransa’daki gibi halk hareketleri ile değil, üst yöneticiler tarafından yapılan ıslahatlar sonucu olmuştur. Osmanlı Devletinde Tanzimat öncesi dönemde bütçe olgusuna rastlanılmamaktadır. Bütçe fikri Tanzimat’tan sonra doğmaya başlamış ve 1855 yılında ilk Bütçe Nizamnamesi yayınlanmıştır. Ancak bu tarihlerde ülkede parlamento bulunmadığından demokratik anlamda bütçe hakkından söz edilemez. Osmanlı’da bütçe hakkının ortaya çıkması Meşrutiyet döneminde 1876 Anayasası ile olmuş ve böylece bütçe hukuki dayanağına kavuşmuştur. 1876 Anayasası bütçenin, devletin gelir ve giderlerini gösteren bir kanun olduğunu; gelir ve giderlerin yıllık ve bölümler itibarıyla onaylanacağını belirtmiş ve kesin hesap kanununa dair hükümlere yer vermiştir. Ancak 1876 Anayasası hükümleri 1908’de İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra uygulanabilmiştir. Dolayısıyla Türkiye’de modern anlamda ilk uygulanan bütçe olarak 1909 yılına ait bütçe kabul edilmektedir. Ancak Türkiye’de bütçe hakkının ve modern bütçenin tam anlamıyla yerleşmesi cumhuriyet dönemi ile olmuştur (Feyzioğlu, 1983-1984: 6-7).

3. Bütçe Hakkının Temel Çerçevesi Ve Parlamentonun Rolü

Biçer ve Yılmaz’a göre günümüzde parlamentonun yürütme organını denetleyebilmesi için kullanabileceği en etkin mali denetim aracı bütçedir (Biçer ve Yılmaz, 2009: 64). Diğer taraftan bütçe hakkının parlamenterler tarafından daha çok kullanıldığı aşamalar, bütçenin parlamentoda görüşülmesi ve uygulama sonuçlarının denetlenmesi sürecidir (Yılmaz ve Biçer, 2010: 209).

3.1. Bütçenin Onaylanması

Bütçe, hükümetin en önemli politika aracıdır ve ulusun önceliklerinin kapsamlı bir beyanını sağlamaktadır. Halkın temsilcisi olarak parlamento, bütçenin ülkenin ihtiyaçlarını mevcut kaynaklarla en iyi şekilde karşılamasını sağlamak için uygun yerdur (Krafchik ve Wehner, 1998: 1). Diğer taraftan iyi yönetim ve mali şeffaflığı teşvik etmek için parlamentonun bütçe sürecine aktif katılımı esastır. Ancak parlamentonun daha aktif katılımı, mali disiplinin bozulma riskini taşımaktadır. Özellikle parlamentonun sınırsız bütçe değişikliği yetkisine sahip olduğu ülkelerde, parlamento harcamaları artıran veya vergileri azaltan değişiklikler yapma eğilimindedir. Parlamentonun ana görevleri, hükümetin ön bütçe taslağını (gelir tahminleri ve harcama planları dahil) gözden geçirmek ve tartışmak ve yıllık bütçe planının uygulanması amacıyla harcamalar için yetki vermektir. Diğer ifadeyle bütçe kanunlarının onaylama yetkisi parlamentoya aittir. Ancak bütçe, yeni mali yıl başlamadan önce parlamento tarafından onaylanmazsa, mevcut hükümet programlarının yeni mali yılın 1. gününden itibaren devam etmesini sağlanması için açık kuralların varlığı önemlidir (Lienert, 2010: 1-5).

Bütçenin onaylanması konusunda yürütme ile yasama arasındaki rol ve yetkiler açısından mevcut sistemleri, teorik incelemede, iki ana grupta toplamak mümkündür. Birinci sistemde, parlamento, bütçe hazırlanırken fazlaca müdahale etmektedir. Burada parlamento, hem komisyonlardaki görüşmeler sırasında hem de genel kuruldaki görüşmeler sırasında hazırlanan tasarı üzerinde istediği değişikliği yapmaktadır. Bu sistemde bütçe hakkı, daha çok bütçe tasarısının görüşülüp onanması sırasında kullanılmak istenmektedir. İkinci sistemde ise bütçe tasarısı hükümetin bir yürütme programı olarak değerlendirilmektedir. Hükümetin sunduğu bütçe tasarısı üzerinde yapılacak değişikliklerin yürütmenin yıllık programlarında ve uzun süreli planlarında aksaklık ortaya çıkaracağı kabul edilmektedir. Bu

sistem temelde bütçe hakkının etkili şekilde kullanılması için bütçe tasarısına müdahale etmenin gerekli olmadığı görüşüne dayanmaktadır. Yasamanın bütçe hakkını asıl olarak bütçenin uygulama sonuçlarını denetleyerek ve kontrol ederek kullanması gerektiği kabul edilmektedir. Bu anlamda bütçe hakkında etkinlik ancak tasarıdaki gelir ve gider tahminlerinin ne düzeyde gerçekleştiğinin, verilen izinlere ne kadar uyulduğunun araştırılıp anlaşılması ile sağlanabilir (Feyzioğlu 1984: 234-235).

3.2. Bütçe Uygulamalarının Gözetimi

Araştırmalar doğru yapılmayan mali raporlamanın parlamentonun bütçe gözetimini azalttığını göstermektedir. Bütçe sürecinin tüm aşamaları için şeffaflık önemlilik arz etmektedir. Dolayısıyla bütçe süreci boyunca parlamentonun denetim gerçekleştirebilmesi için yürütme organı tarafından açıklanacak olan kapsamlı, doğru ve zamanında bilgiye ihtiyaç bulunmaktadır Diğer taraftan literatürde hükümet biçimi, hukuk sistemi türü, demokrasi düzeyi ve ekonomik gelişmişlik düzeyi gibi çeşitli kurumsal/politik ve sosyo-ekonomik faktörlerin bütçe gözetim düzeyi üzerinde etkili olabileceği tartışılmaktadır (Rios vd., 2016: 5-8).

Parlamentolar gözetim fonksiyonunu; bütçenin uygulama öncesi gözetimi ya da uygulama sonrası gözetimi şeklinde yerine getirmektedir (Sahgal, 2008:168). Parlamento, mali yıl süresince her kanunda yaptığı gibi bütçe kanununun uygulanışını da denetleyebilmektedir. Parlamentoların bütçe kanununun uygulanışını denetlemede kullandığı yöntemler diğer kanunların denetiminde kullanılan yöntemlerin aynısıdır (Gürsoy, 1980: 440-441). Parlamento, bütçe uygulamalarının izlemesini gensoru, genel görüşme, meclis araştırması ve meclis soruşturması aracılığıyla yapabilmektedir (Aksoy, 1993: 387). Ayrıca mali yıl içinde bütçe kanununa getirilen değişiklikler, ek ödenekler, borçlanma yasaları; hatta vergi yasalarını değiştirici düzenlemeler, mali sorunların ve bütçe uygulamalarının parlamento tarafından denetlenmesine imkân sağlamaktadır (Gürsoy, 1980: 441).

3.3. Bütçe Sonuçlarının Kontrolü

Anayasalar, bütçe uygulamasının gözetiminde ve kamu hesaplarının harcama sonrası gözden geçirilmesinde parlamentolara önemli roller vermektedir. Ancak parlamentolar, bütçe kanununda belirtilen bütçe kurallarına uyumuna ilişkin hükümete sınırlı bir izleme gerçekleştirmektedir. Parlamentolar, kamu harcamalarının performansını izlemek ve sonuç odaklı bütçelemeyi uygulamak için yetersiz donanıma sahiptir Diğer taraftan genel denetim ofisleri parlamentoların gözetim fonksiyonuna önemli destek sağlamaktadır. Ülkelerin büyük çoğunluğunda genel denetim ofisleri yürütmeden bağımsızdır, hükümet hesaplarını denetlemekte ve parlamento raporlamaktadır. Genel denetim ofisleri, güvenilirlik ve etkinlik açısından yürütmeden bağımsız olmalıdır (Santiso, 2005:19-21).

Parlamento, bütçe sonuçlarına ilişkin kontrol yetkisini çoğunlukla kesin hesap kanunu ile yerine getirmektedir. Kesin hesap kanunu hükümete verilen harcama yetkisinin kanunlara uygun olarak etkin, ekonomik ve verimli bir şekilde kullanılıp kullanılmadığının bir bakıma parlamento tarafından onaylanması anlamına gelmektedir (Mutluer vd., 2011: 313).

4. Bütçe Hakkı Ve Bütçe İlkeleri İlişkisi

4.1. Temel Bütçe İlkeleri ve Bütçe Hakkı

Bütçe, kamu ekonomisindeki kaynakların tahsisini gerçekleştirmekte bir araç olarak kullanılmaktadır. Ancak bütçenin kendisinden beklenen tahsis işlevini yerine getirebilmesi için belli kural ve ilkelere uygun hareket edilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede bütçenin hazırlanmasında, uygulanmasında ve denetiminde uyulması gereken ilkeler, bütçe ilkeleri olarak tanımlanabilir (Tüğen, 2015: 33). Tanımdan da anlaşıldığı üzere bütçe ilkeleri, sadece bütçenin hazırlanma aşaması ile ilgili değildir. Dolayısıyla bütçe ilkeleri, bütçe tasarısının hazırlanmasında olduğu ölçüde, daha sonraki aşamalarda da önemini korumaktadır (Gürsoy, 1980: 115). Nitekim parlamentolar da bütçenin hazırlık, uygulama ve denetim aşamalarında yer alanların belirli kurallara uygun hareket etmesi gerekliliği üzerine yoğunlaşmaktadır (Selen ve Tarhan, 2014: 31).

Diğer taraftan bazı bütçe ilkelerinin önem kazanması ile bütçe hakkı küresel düzeyde kurumsallaşmıştır (Yılmaz ve Biçer, 2010: 202). Bütçe hakkıyla ilişkili olan çok sayıda bütçe ilkesinden söz edilebilir. Temel bütçe ilkeleri olarak; genellik, birlik, önceden izin alma, açıklık, mali saydamlık, hesap verilebilirlik ve doğruluk ilkesi gibi ilkeleri sıralayabiliriz. Genellik ilkesi, devlete ait tüm gelir ve giderlerin eksiksiz olarak bütçede yer almasını ifade eder (Mutluer vd., 2011: 70) Söz konusu ilke, tüm kamu gelir ve giderlerinin bütçede yer almasını zorunlu tutarak tüm mali büyüklüklerin parlamento izni ve denetimi altında kullanılmasına imkân sağlamaktadır. Genellik ilkesinin bu özelliği, bütçe hakkının işlerlik kazanmasında büyük öneme sahiptir. Çünkü bu özellik bütçenin, parlamentoda onay ve ibra aşamalarında kamu gelir ve harcamalarının tamamının toplumun onayına ve denetimine imkân sağlamaktadır (Selen ve Bora, 2014: 32).

Birlik ilkesi, devletin gelir ve giderlerinin tek bir bütçe içinde toplanması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla bu ilke tüm devlet kuruluşlarının gelir ve giderlerinin bir bütçe içinde görülüp incelenmesini sağlamaktadır (Tüğen, 2015: 39). Özellikle günümüzde kamu yönetiminde, şeffaflığa ve hesap verilebilirliğe ulaşmada birlik ilkesinin çok önemli rolü bulunmaktadır (Mutluer vd., 2011: 74). Buna paralel olarak da birlik ilkesi; halkın mali olaylarla ilgili daha açık ve doğru biçimde aydınlatılmasına imkân sağlayarak bilgi üretimine yardımcı olmakta ve bütçe uygulama sonuçlarının parlamento tarafından daha kolay denetlenebilmesine imkân sağlamaktadır. Tüm bu özellikler birlikte değerlendirildiğinde, birlik ilkesinin bütçe hakkının etkin bir şekilde kullanılmasına katkıda bulunduğu söylenebilir (Selen ve Tarhan, 2014: 34).

Bütçe ilkeleri arasında oldukça önemli olan bir diğer ilke açıklık ilkesidir. Açıklık ilkesi, bütçede yer alan kamu gelir ve giderlerin kolay anlaşılacak şekilde bütçelerde yer verilmesini ifade eder. Buna göre gerek parlamento gerekse bütçe ile ilgilenen herkes bütçeyle ilgili bütün bilgi ve uygulamaları kolaylıkla anlayabilmelidir (Tüğen, 2015: 42). Özellikle açıklık ilkesi, maliye uzmanı olmayan milletvekillerinin bütçeyi daha kolay anlayıp değerlendirmelerini sağlamaktadır. Böylece bütçe hakkının etkin kullanılması anlamında yarar sağlandığını söyleyebiliriz (Edizdoğan ve Çetinkaya, 2015: 52).

Diğer taraftan bütçe hakkının etkin kullanılabilmesi için mali saydamlık ve hesap verilebilirlik ilkeleri temel ve vazgeçilmez ilkeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Mali saydamlık ve hesap verilebilirlik ilkeleri birbirini tamamlayan ilkelere sahiptir. Diğer bir ifadeyle, saydam bir yönetimden söz edebilmek için etkin hesap verme süreçlerine (cevap verilebilirlik ve yaptırım), hesap verme süreçlerinin etkin işleyebilmesi için ise saydam mali politikalara gereksinim bulunmaktadır (Acar, 2007: 24). Kopits ve Craig tarafından mali saydamlık, hükümet yapısı ve fonksiyonlarının, mali politika niyetlerinin, kamu kesimi hesaplarının ve hedeflerinin genel olarak halka açık olması olarak tanımlanmaktadır (Kopits ve Craig, 1998: 1). Hesap verilebilirlik, kişi veya grupların gerçekleştirdiği eylem ve işlemlerinden dolayı, diğer kişi ve gruplara açıklamada bulunması ve cevap vermesi olarak tanımlanmaktadır. (Yılmaz ve Biçer, 2010: 207). Mali saydamlık ve hesap verilebilirlik ilkelerinin, bütçe hakkının etkin işleyebilmesine katkıda bulunan en önemli araçlar olduğunu söyleyebiliriz.

4.2. Doğruluk İlkesi ve Bütçe Hakkı İlişkisi

Doğruluk ilkesi, bütçelerin gelir ve gider tahminlerinin samimi ve doğru olarak yapılması gerekliliğini ifade eder (Edizdoğan ve Çetinkaya, 2015: 55). Bu ilkenin amacı, yapılacak gelir ve gider tahminlerinin, uygulanacağı yılın koşullarına uygun olarak tahmin edilmesini sağlamaktır. Doğruluk ilkesi temelde bütçeye ilişkin tahmin yapanların, ne aşırı bir iyimserlik, ne gereksiz kötümserliğe kapılmadan yılın şartlarına en uygun düşeceğine inandıkları bir doğruluk ile tahminleri yapmalarını ister. Bu anlamda bir bütçenin dolayısıyla onu hazırlayan Maliye Bakanı’nın başarısı, tahminlerdeki tutarlılık oranı ile ölçülür. Bütçede öngörülen rakamlarda tutarlılık sağlanabilmesi için yapılan tahminlerde doğruluk ilkesine uygun olarak hareket etmek gerekmektedir (Gürsoy, 1980: 145).

Doğruluk ilkesi, sübjektif doğruluk (samimilik) ilkesi ve objektif doğruluk (tahminlerde isabet) ilkesi olmak üzere ayrı iki ilkedendir. Dolayısıyla bütçelerin doğruluk ilkesine uygun hazırlanması, hem sübjektif hem de objektif yönlerden doğru bir bütçe hazırlanması ile mümkündür (Edizdoğan ve Çetinkaya, 2015: 56).

Objektif doğruluk ilkesinde amaç, bütçede yer alan gelir ve giderlere ilişkin rakamların, bütçelerin uygulanacağı mali yılın ekonomik koşullarına mümkün olduğu kadar yakın olmasıdır. Diğer ifadeyle, bu ilkenin esası yapılan gelir ve gider tahminlerinin yıl sonunda gerçekleşen gelir ve gider rakamlarına oldukça yakın olmasına dayanmaktadır. Ancak objektif doğruluk ilkesinin gerçekleşebilmesi için bütçe hazırlığı sırasında bazı şartların sağlanmış olması gerekmektedir. Bunun için öncelikle ülke ekonomisine ilişkin sağlıklı verilerin olması ve mevcut verileri doğru şekilde yorumlayarak doğru sonuçları ortaya çıkarabilecek nitelikli kadroların bulunması gerekmektedir. Ayrıca kamu mali yönetiminde çağdaş bir muhasebe sisteminin benimsenmiş olması da gereklidir (Mutluer vd., 2011: 83). Dolayısıyla objektif doğruluk ilkesi, gerek ileri teknikliklerin gerekse hesaplamaların kullanılmasıyla mümkündür. Nitekim günümüzde neredeyse bütün ülkeler, maliye bakanlıklarında ya da bütçeyi hazırlamakla sorumlu birimlerde gerekli tekniklerden yararlanmaktadır. Böylece gelecek yıldaki muhtemel ekonomik, mali ve sosyal vb. gelişmelere uygun olarak bütçe hazırlanmaktadır (Tügen, 2015: 43).

Sübjektif doğruluk ilkesinde ise bütçeyi hazırlayan ve kabul edenlerin iyi niyetine ihtiyaç duyulmaktadır. Dolayısıyla bütçede öngörülen rakamlar ile gerçekleşen rakamların birbirine yakın olması sübjektif doğruluk ilkesinin de gerçekleştiğinin göstergesidir (Mutluer vd., 2011: 83). Söz konusu ilkenin uygulanabilirliğini sağlamak için bütçede, bütçeyi hazırlayan Maliye Bakanlığının gerçek kanaatleri ortaya konulmalı ve giderler olduğundan düşük, gelirler ise yüksek gösterilmemelidir (Tügen, 2015: 42). İlgili yılın sonunda gerçekleşmeler ile yapılan tahminler arasında büyük farklılıklar söz konusu ise; bu durum sübjektif doğruluk ve objektif doğruluk ilkesine uyulmadığını ortaya koymaktadır (Özcan, 2014: 370).

Sonuç olarak; bütçe tahminleri yapılırken gelir ve gider rakamları mümkün olduğunca gerçeği yansıtmalı, bütçeyi hazırlayan tüm organların gerçek ve samimi kanaatlerini ortaya koymalı ve bütçede yer alan gelir ve gider tahminlerine ait rakamların genel ekonomik duruma uygun ve gerçekleşme ihtimali yüksek olan veriler olmalı ki doğruluk ilkesine ulaşılabilsin. Bu doğrultuda bütçeyi değerlendirdiğimizde hazırlayan ve onaylayan organlar açısından bütçe bir ahlak belgesidir. Çünkü ilgili organlar, hazırladıkları bütçeler aracılığıyla topluma olan samimiyet ve dürüstlüklerini ortaya koymaktadır (Canbay, 1998: 38-39). Dolayısıyla doğruluk ilkesine uygun olarak hazırlanmayan bütçelerle, bütçe hakkı ihlal edilmektedir.

5. Bütçe Hakkının Merkezi Yönetim Bütçesinin Doğruluk İlkesine Uygunluğu Açısından İncelenmesi

5.1. 1996-2020 Yılları Merkezi Yönetim Bütçe Tahminlerinin Doğruluk İlkesi Açısından İncelenmesi

Bilindiği gibi bütçe niteliği itibariyle tahmin olduğu için ancak uygulandıktan sonra tutarlılığı anlaşılmaktadır. Bütçe tutarlılığı değerlendirilirken % 2-3 düzeyine kadar bir bütçe sapma oranı başarılı kabul edilmektedir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde ise bu oran % 4-5 düzeyindedir (Edizdoğan ve Çetinkaya, 2015: 8). Bütçe tahmin başarısını değerlendirmek için “Tahmin Hatasının Hesaplanması” ve “Theil’in Eşitsizlik Katsayısı” gibi çeşitli yöntemlerden faydalanılmaktadır. Bu çalışmada “Tahmin Hatasının Hesaplanması” yönteminden faydalanılmıştır. “Tahmin Hatasının Hesaplanması” yönteminde iki farklı formül mevcuttur. Bu çalışmada aşağıdaki formül kullanılarak sonuçlara ulaşılmıştır.

$$Tahmin\ hatası = \frac{Gerçekleşme - Tahmin}{Gerçekleşme} * 100$$

“Tahmin Hatasının Hesaplanması” yöntemine göre elde edilen tahmin hatasının pozitif veya negatif değer almasına göre yorumlar değişmektedir. Tahmin hatasının işaretinin pozitif olması durumunda düşük tahmin yapıldığı, negatif olması durumunda ise yüksek tahmin yapıldığı anlamı çıkarılabilir. Hatanın 0 olması durumunda başarılı tahmin yapıldığı anlamına gelmektedir (Özcan, 2012: 38).

Tablo 1: Merkezi Yönetim Bütçe Giderlerine İlişkin Tahmin-Gerçekleşme-Sapma Rakamları

	BÜTÇE GİDERLERİ			
	Başlangıç Ödeneği	Harcama	Sapma	Gider Sapma Oranı (%)
1996	3.510.989	3.961.308	450.319	12,83
1997	6.284.951	8.050.252	1.765.301	28,09
1998	14.789.475	15.614.441	824.966	5,58
1999	27.143.467	28.084.685	941.218	3,47
2000	46.713.268	46.705.029	-8.239	-0,02
2001	48.360.006	80.579.065	32.219.059	66,62
2002	98.131.000	115.682.349	17.551.349	17,89
2003	137.554.686	140.454.842	2.900.156	2,11
2004	149.945.083	141.020.859	-8.924.224	-5,95
2005	155.627.544	146.097.573	-9.529.971	-6,12
2006	174.321.617	178.126.033	3.804.416	2,18
2007	204.988.546	204.067.683	-920.863	-0,45
2008	222.553.217	227.030.562	4.477.345	2,01
2009	259.155.933	268.219.185	9.063.252	3,50
2010	286.981.304	294.358.724	7.377.420	2,57
2011	312.572.607	314.606.792	2.034.185	0,65
2012	350.948.318	361.886.686	10.938.368	3,12
2013	404.045.669	408.224.560	4.178.891	1,03
2014	436.432.901	448.752.337	12.319.436	2,82
2015	472.942.746	506.305.093	33.362.347	7,05
2016	570.506.708	584.071.431	13.564.723	2,38
2017	717.826.880	763.155.512	45.328.632	5,93
2018	778.577.631	930.369.031	151.791.400	16,31
2019	1.029.334.445	1.089.299.696	59.965.251	5,50
2020	1.172.068.071	1.203.737.135	31.669.064	2,63

Kaynak: Tablodaki veriler 1996-2020 yılları arasındaki Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu ve Merkezi Yönetim Kesin Hesap Kanunu’ndan alınmıştır.

Tablo 1’de görüldüğü gibi 1996 yılında gider tahmininde % 12,83 düzeyinde ciddi bir sapma gerçekleşmiştir. Söz konusu 12,83 düzeyindeki sapmanın nedeni, 1996 yılında konsolide bütçedeki faiz-dışı harcamaların ve faiz harcamalarının öngörülenin üzerinde gerçekleşmesidir. 1997 yılında da gider tahmininde % 28,09 düzeyinde önemli bir tahmin hatası yapılmıştır. Bu durumun nedeni 1997 yılındaki faiz dışı bütçe harcamalarında meydana gelen büyük artıştır (Maliye Bakanlığı, 1998: 27). Tablo 1’de görüldüğü gibi 2001 yılında % 66,62 düzeyinde ciddi bir sapma gerçekleşmiştir. 2001 yılındaki önemli sapmanın nedeni ekonomik krizdir (Akdoğan, 2004: 226). Özellikle yaşanan ekonomik kriz, faiz harcamalarında çok yüksek düzeyde artışa neden olmuştur (Sezgin, 2015: 85).

Tablo 2: Merkezi Yönetim Bütçe Gelirlerine İlişkin Tahmin-Geçekleşme-Sapma Rakamları

	BÜTÇE GELİRLERİ			
	Tahmin	Tahsilat	Sapma	Gelir Sapma %
1996	2.650.000	2.727.958	77.958	2,94
1997	6.254.921	5.815.099	-439.822	-7,03
1998	10.800.000	11.811.065	1.011.065	9,36
1999	18.030.000	18.933.065	903.065	5,01
2000	32.585.000	33.440.143	855.143	2,62
2001	49.300.000	51.542.970	2.242.970	4,55
2002	71.218.000	75.592.324	4.374.324	6,14
2003	100.782.000	100.250.427	-531.573	-0,53
2004	104.109.000	110.720.859	6.611.859	6,35
2005	126.490.082	137.980.944	11.490.862	9,08
2006	160.325.526	173.483.430	13.157.904	8,21
2007	188.158.954	190.359.773	2.200.819	1,17
2008	204.556.459	209.598.472	5.042.013	2,46
2009	248.758.275	215.458.341	-33.299.934	-13,39
2010	236.794.348	254.277.435	17.483.087	7,38
2011	279.026.426	296.823.602	17.797.176	6,38
2012	329.844.817	332.474.895	2.630.078	0,80
2013	370.094.536	389.681.985	19.587.449	5,29
2014	403.174.813	425.382.787	22.207.974	5,51
2015	451.979.400	482.779.900	30.800.500	6,81
2016	540.818.580	554.139.502	13.320.922	2,46
2017	670.976.293	720.873.422	49.897.129	6,92
2018	844.501.582	856.525.175	12.023.593	1,40
2019	948.718.141	965.921.126	17.202.985	1,78
2020	1.033.194.615	1.028.445.526	4.749.089	0,46

Kaynak: Tablodaki veriler 1996-2020 yılları arasındaki Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu ve Merkezi Yönetim Kesin Hesap Kanunu'ndan alınmıştır.

Tablo 2'ye bakıldığında birkaç yıl hariç genel olarak gelir gerçekleştirmelerinin tahminlerin üzerinde olduğu görülmektedir. Pozitif yönde sapmaların yaşandığı yılların bir kısmı ek vergi kanunları veya vergi aflarının uygulandığı dönemlere denk gelmektedir. Diğer bir kısım pozitif yönlü sapmalar ise özelleştirmelerin yapıldığı döneme rastlamaktadır. Tablo 2'ye bakıldığında 1997 yılındaki negatif yönlü sapmaya 4232 sayılı Kanun ile birlikte özelleştirmeden elde edilmesi öngörülen gelirin elde edilememesi neden olmuştur. 1998-2002 döneminde ise vergi gelir gerçekleştirmelerinin tahminlerin üzerinde olmasına bağlı pozitif yönlü sapma gerçekleşmiştir. 2004-2005 yıllarında yapılan yoğun özelleştirmelere bağlı olarak tahminlerin üzerinde gelir elde edilmiştir. Tabloda da görüldüğü gibi gelirler açısından tahmin ve gerçekleşme arasında en büyük sapma 2009 yılında gerçekleşmiştir. Bu sapmanın meydana gelmesinde 5811 sayılı Varlık Barışı Kanunu kapsamında hedeflerin oldukça yüksek tutulması ancak hedeflere ulaşamaması neden olmuştur (Gerçek ve Bakar, 2013: 335). Ayrıca 2008 yılının son çeyreğinde başlayan küresel kriz diğer ülkeler gibi Türkiye'yi de etkisi altına almıştır. Krizin ortaya çıkardığı daralma ile bütçe gelirlerinde azalma yaşanmıştır (Maliye Bakanlığı, 2010: 4-5) ve dolayısıyla 2009 yılında gelir hedeflerin altında gerçekleşmiştir. 2010 yılında ise bütçe gelirlerinin

hedeflenenin üzerinde gerçekleştiği görülmektedir. Burada özellikle vergi gelirleri içinde yer alan dolaylı vergi gelirleri tahsilatının tahmin edilenin yaklaşık %11 üzerinde gerçekleşmesi etkili olmuştur (TEPAV, 2011: 5).

1996-2020 dönemi incelendiğinde gider tahminlerinde gelir tahminlerine kıyasla daha önemli sapmalar yaşandığı görülmektedir. Örneğin 1996-2020 yılları arasında gelir tahmininde en büyük sapma % 13.3 düzeyinde 2009 yılında gerçekleşirken, gider tahmininde sapmanın 2001 yılında +% 66.6 düzeyine kadar çıktığı görülmektedir. 1996-2020 dönemine ilişkin yapılan tahmin hataların genel eğilimine bakıldığında ise hem gelirlerin hem de giderlerin genel olarak düşük tahmin edildiği görülmektedir.

5.2. Tamamlayıcı ve İptal Edilen Ödenek Türlerinin Bütçe Hakkı İhlali Açısından Değerlendirilmesi

Bütçenin uygulanması aşamasında daha önce meclis tarafından onaylanan ödenekler üzerinde yürütmenin değişikliğe gitmesine izin veren düzenlemeler bulunmaktadır. Ancak meclisin onayı alınmadan yürütme tek taraflı olarak ödenekler üzerinde büyük değişikliğe gidiyorsa; bu durum meclisin bütçe uygulaması üzerindeki kontrolünü azaltmaktadır (Wehner, 2006: 770). Dolayısıyla bu durumda bütçe hakkı zarar görmektedir.

Türkiye’de yıl içinde tamamlayıcı ödenek kullanılması bütçe açıklarının büyümesine neden olmaktadır. Hükümetin “tamamlayıcı ödenek” adı altında ödenek üstü harcama yapması parlamenter kontrolün etkisini azaltarak bütçeye olan güveni azaltan uygulamalar içerisinde yer almaktadır (Çağan, 2008: 5). Kesin hesap kanunlarında bütçedeki ödenek eksiklikleri ve yapılan ödenek üstü giderler bir zorunluluk olarak kabul edilmekte ve tartışılmadan yasalaştırılmaktadır. Sonuç olarak tamamlayıcı ödenek kullanımına izin verilerek samimi olarak hazırlanmayan bütçelere uygulamada geçerlilik kazandırılmaktadır (Parlak, 2005: 85). Dolayısıyla bütçenin tamamlayıcı ödeneğe ihtiyaç duyulacak şekilde doğruluk ilkesine uygun hazırlanmaması beraberinde bütçe hakkında ihlallere neden olmaktadır.

Tablo 3’te de görüldüğü gibi Türkiye’de giderek daha fazla miktarda tamamlayıcı ödenek kullanılmaktadır. Yıllar itibariyle bir karşılaştırma yapmak gerekirse; 1996 yılında tamamlayıcı ödenek tutarı toplam gider gerçekleşmesi içinde % 0.33 gibi düşük düzeyde iken 2020 yılına gelindiğinde katlanarak artmış ve toplam gider gerçekleşmesi içinde % 7.88 düzeyine kadar tamamlayıcı ödeneğin çıktığı görülmektedir. Özellikle 2004 yılı sonrası daha fazla miktarda tamamlayıcı ödenek kullanılmaya başlandığı görülmektedir.

Ancak Türkiye’de bütçe hakkında etkinlik sağlanabilmesi için yapılan ödenek üstü harcamalar için tamamlayıcı ödenek verme uygulamasına son verilmelidir. Ödenek üstü harcamalar önceden tahmin edilerek ve planlanarak başlangıç ödenekleri içinde gösterilmeye çalışılmalıdır. Aksi takdirde, hükümetler “meclis nasılsa tamamlayıcı ödenek verecektir” düşüncesiyle harcama disiplinine uyma zorunluluğu hissetmemektedir. Ayrıca bu tür esnek denilecek nitelikteki bütçe uygulamaları beraberinde bir sonraki yılın bütçe tekliflerinin “inandırıcılığı”nın kaybolmasına neden olmaktadır. Çünkü bu uygulama aracılığıyla hükümetler başlangıç ödeneklerini meclise daha düşük boyutlarda sunabilmektedir (Konukman, 2000: 151-152).

Tablo 3: Merkezi Yönetim Bütçe Gider Gerçekleşmelerine Ve Tamamlayıcı Ödeneğe İlişkin Rakamlar

Yıllar	Gider Gerçekleşmeleri(Milyar) (a)	Tamamlayıcı Ödenek (Milyar) (b)	a/b(%)
1996	3.961.308	13.410	0.33
1997	8.050.252	70.497	0.87
1998	15.614.441	70.620	0.45
1999	28.084.685	844.599	3.0
2000	46.705.029	264.827	0.56
2001	80.579.065	1.377.585	1.70
2002	115.682.349	1.292.178	1.11
2003	140.454.842	873.574	0.62
2004	141.020.859	2.401.012	1.70
2005	146.097.573	4.068.927	2.78
2006	178.126.033	3.036.842	1.70
2007	204.067.683	5.128.855	2.51
2008	227.030.562	5.062.210	2.22
2009	268.219.185	9.818.954	3.66
2010	294.358.724	14.971.974	5.08
2011	314.606.792	6.555.395	2.08
2012	361.886.686	15.074.821	4.16
2013	408.224.560	9.333.628	2.28
2014	448.752.337	14.180.023	3.15
2015	506.305.093	31.207.674	6.16
2016	584.071.431	21.259.273	3.63
2017	763.155.512	28.424.354	3.72
2018	930.369.031	63.295.727	6.80
2019	1.089.299.696	42.728.965	3.92
2020	1.203.737.135	94.878.684	7.88

Kaynak: Tablodaki veriler 1996-2020 yılları arasındaki Merkezi Yönetim Kesin Hesap Kanunu'ndan alınmıştır.

Bütçe hakkının etkinliğini dolaylı olarak azaltan uygulamalardan bir diğeri ise iptal edilen ödeneklerdir. Çünkü hükümetlerin ödenek iptaline başvurma nedenlerinden biri yapmak zorunda olduğu harcamaları iyi tahmin edememesidir. Bütçenin iyi tahmin edilememesi sonucunda doğruluk ilkesinden uzaklaşmakta ve bütçe hakkının etkinliği azalmaktadır.

“İptal Edilen Ödenekler” adı altında yürütme yıl içinde TBMM'nin öngördüğü harcamaların bir kısmını hiç yapmazken, diğer taraftan ödenek üstü harcama yoluna da gitmektedir. Kurumların hem iptal edilen ödeneye hem de tamamlayıcı ödeneye başvurusu esnasında kurumların kendi bütçelerini esnek olarak kullanmadıkları sonucunu ortaya koymaktadır. Yani bir yandan ödenekler kullanılmadığı için iptal edilirken, diğer yandan tahsis edilen ödenenin üzerinde harcama yapmak zorunda kalındığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu durumun nedeni ise idarelerin bütçe tertipleri arasında aktarma yapabildiğini mümkün kılacak esneklikten yoksun oluşudur (Cilavdaroğlu ve Ekici, 2013: 78).

Tablo 4: 1996- 2020 Yılları Arasında İptal Edilen Ödenek Düzeyleri

Yıllar	Gider Gerçekleşmeleri (Milyar) (a)	İptal Edilen Ödenek (Milyar) (b)	a/b(%)
1996	3.961.308	170.216	4.29
1997	8.050.252	340.185	4.22
1998	15.614.441	555.496	3.55
1999	28.084.685	1.323.770	4.71
2000	46.705.029	2.818.698	6.03
2001	80.579.065	3.010.430	3.73
2002	115.682.349	4.908.739	4.24
2003	140.454.842	7.271.027	5.17
2004	141.020.859	18.620.260	13.20
2005	146.097.573	20.924.441	14.3
2006	178.126.033	10.444.590	5.86
2007	204.067.683	16.190.425	7.93
2008	227.030.562	18.159.604	7.99
2009	268.219.185	16.469.356	6.14
2010	294.358.724	21.825.115	7.41
2011	314.606.792	21.203.234	6.73
2012	361.886.686	22.434.070	6.19
2013	408.224.560	25.829.022	6.32
2014	448.752.337	30.747.640	6.85
2015	506.305.093	28.653.121	5.65
2016	584.071.431	40.293.424	6.89
2017	763.155.512	35.586.036	4.66
2018	930.369.031	49.707.467	5.34
2019	1.089.299.696	52.673.367	4.83
2020	1.203.737.135	40.189.484	3.33

Kaynak: Tablodaki veriler 1996-2020 yılları arasındaki Merkezi Yönetim Kesin Hesap Kanunu’ndan alınmıştır.

Yukarıdaki Tablo 4’te görüldüğü gibi iptal edilen ödenek tutarlarının genel olarak artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Yıllar itibarıyla karşılaştığımızda 2006 yılında 10.4 milyar olarak gerçekleşen iptal edilen ödenek düzeyinin 2020 yılına gelindiğinde 4 kata yakın artarak 40.1 milyar düzeyine ulaştığı görülmektedir.

6. Türkiye’de Parlamentonun Bütçe Hakkını Kullanımında Karşılaştığı Sorunlar ve Bütçe Hakkının Etkinliğini Artırmaya Yönelik Öneriler

Türkiye’de parlamentonun bütçe sürecindeki etkinliği tartışmalı bir konudur. Türkiye’de şuan ki bütçe pratiğinde, parlamentoda kesin hesap kanun tasarıları ile gelecek yıl bütçesi birlikte aynı zamanda görüşüldüğü için kesin hesap kanun tasarısına gereken özen ve zaman harcanmamaktadır. Dolayısıyla bütçe hakkının etkinliği için oldukça önem taşıyan harcama sonrası yapılan ardıl denetim etkin şekilde gerçekleşmemektedir. Meclisin ardıl denetimi daha etkin yapabilmesi için kesin hesap kanun tasarısı ve performans denetim raporlarına ayrılan süre artırılmalı ve TBMM içinde yeni bir komisyon oluşturularak ardıl denetimi bu komisyon gerçekleştirmelidir. Ardıl denetim komisyonu yürütmenin siyasi sorumluluk çerçevesinde hesap verme imkânını arttıracaktır. Denetim komisyonunun gücü, yürütmeye bütçe kanunu ile verilen yetki ve görevin yeterince yerine getirilip getirilmediğinin kamu önünde tartışılmasına ortam sağlayacaktır (Cilavdaroğlu ve Ekici, 2013: 79).

Meclis, bütçe hakkında etkinlik sağlamak adına yapılan ödenek üstü harcamalar için tamamlayıcı ödenek verme uygulamasına son vermelidir. Bu yaklaşım kanun gereği tamamlayıcı ödenek istenmesi uygun olan ödenek üstü harcamalar için de geçerli olmalıdır. Ödenek üstü harcamalar önceden tahmin edilerek ve planlanarak başlangıç ödenekleri içinde gösterilmeye çalışılmalıdır (Konukman, 2000: 151-

152). Diğer ifade ile bütçe, yıl içinde tamamlayıcı ödeneğe ihtiyaç duyulmayacak şekilde dürüstçe hazırlanarak doğruluk ilkesine uyulmalıdır. Bütçe uygulaması sırasında ödenek yetersizliği söz konusu olur ise de yürütme ek bütçe hazırlamalıdır.

Türkiye’de yukarıda da anlatıldığı gibi bütçe hakkında etkinsizlik söz konusudur. Bu etkinsizliği gidermek adına bu konuda başarılı olan ülkelerin bütçe pratiklerinden faydalanılabilir. Bu kapsamda Hollanda’nın bütçe pratiği Türkiye için iyi bir örnek olabilir. Hollanda’da 1980’lerin başında ciddi seviyelerde gerçekleşen bütçe açıkları üzerine parlamentonun bütçe üzerindeki gözetim fonksiyonunun iyileştirilmesinin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda 1980’lerin sonlarında, mali bilgi ve mali kontrol altyapısının iyileştirilmesine yönelik eylem planının uygulanması sırasında Bütçe Kontrol Komisyonu bütçelerin okunması, anlaşılması ve değiştirilmesine ilişkin bazı konularda eğitim imkânı sunarak parlamento üyelerine ve üyelerin yardımcılara bütçe konularında yardımcı olacak girişimlerde bulunmuştur. Bu eğitimler, söz konusu komisyonun uzman personeli ile Sayıştay, Maliye Bakanlığı ve diğer bakanlıkların mali işlerden sorumlu müdürlüklerinden gelen uzmanlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Günümüzde de halen seçimlerin ardından tüm (yeni) parlamento üyelerine benzer nitelikte eğitimler verilmektedir ve bu uygulama parlamento üyelerinin sahip oldukları bütçe yetkilerine ilişkin olarak bilinçlendirilmelerine ve bu yetkilerini pratikte uygulama konusundaki bilgilerini artırmalarını da sağlayarak dolayısıyla bütçe hakkının etkinliğini artırmıştır. Ayrıca eğitimler sürekli olarak güncellenen bir kitapta toplanmıştır ve bu kitap bütçe konusuna giriş sağlayan işleve sahiptir (Lingen, 2008: 316, 320). Türkiye’de de benzer yaklaşım geliştirilerek parlamento üyelerine eğitimler verilebilir.

Avustralya ve Hindistan gibi birçok ülkenin bütçe pratiğindeki bir diğer örnek uygulama parlamentoda komiteler kurmaktır. Çünkü bütçeleme sürecinde parlamentoların etkinliğini artırmanın bir yolunun da güçlü komitelere de sahip olmak olduğu kabul edilmektedir. Böylece söz konusu komitelerde siyasetten uzak, derin ve teknik tartışmalar gerçekleştirme imkânı yakalanabileceği düşünülmektedir. Nitekim dünyada komitelerin bütçe sürecine dâhil olması yaklaşımı giderek benimsenmektedir (Kesik, 2008: 293).

Son olarak vurgulamak gerekir ki eğer parlamentolar, tarafsız bütçe ofisine veya destek sağlayan komitelere sahip değilse, bütçe taslağına ve değişiklik önerilerine sınırlı zaman ayırmak durumunda kalmaktadır. Parlamentolar yeterli araştırma kapasitesi ve kapsamlı komite yapısına sahip ise alternatif vergi/harcama önerileri oluşturmak için görece daha fazla zamanları bulunmaktadır (Lienert, 2005: 7). Türkiye’de de bağımsız güçlü komiteler ve bütçe ofisi kurularak parlamenterlerin bütçenin hazırlanması aşamalarına katkıları artırılmalıdır.

Sonuç

Çalışmada 1996-2020 yıllarına ilişkin yapılan analiz sonucunda bütçe hakkını etkinsizleştirecek düzeyde bazı yıllar hem gelir hem gider açısından ciddi tahmin hatalarının yapıldığı görülmektedir. 1996-2020 yılları arasında gidere ilişkin tahmin hatasının % 66.62 gibi oldukça yüksek düzeye kadar çıktığı görülürken, gelire ilişkin yapılan tahmin hatasının en fazla %13.39’a kadar çıktığı görülmektedir. Diğer ifadeyle 1996-2020 yılları arasında gider tahminlerinde gelir tahminlerine kıyasla daha önemli sapmaların olduğu görülmektedir.

Çalışmada bütçe uygulaması sırasında “tamamlayıcı ödenek” kullanılmasının bütçe hakkını etkinsizleştiren bir uygulama olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca bütçe hakkını etkinsizleştiren uygulama olmasına rağmen yürütmenin giderek daha fazla miktarda tamamlayıcı ödenek kullanımına başvurması dikkat çekicidir. Türkiye’de bütçe hakkının etkin kullanımının sağlanması için mutlaka “tamamlayıcı ödenek” uygulamasına son verilmelidir. Ödenek üstü harcamalar önceden tahmin edilerek ve planlanarak başlangıç ödenekleri içinde gösterilmeye çalışılmalıdır.

Türkiye’de kesin hesap kanun tasarıları ile gelecek yıl bütçesi eş zamanlı olarak parlamentoda görüşüldüğü için kesin hesap kanun tasarısına gereken önem verilememektedir. Dolayısıyla harcama sonrası yapılan ardıl denetim etkin olarak gerçekleşmemekte ve bu durum bütçe hakkının kullanımı açısından önemli bir sorun oluşturmaktadır. Parlamentonun ardıl denetimi daha etkin yapabilmesi için

kesin hesap kanun tasarısına ve performans denetim raporlarına ayrılan süre artırılmalıdır. Ayrıca ardıl denetimi gerçekleştirilmesi amacıyla parlamentoda yeni bir komisyon oluşturulmalıdır.

Bütçe hakkının etkin kullanımı amacıyla örnek ülke uygulamalarından faydalanılabilir. Bu anlamda Hollanda güzel bir örnek teşkil etmektedir. Hollanda’da da olduğu gibi ülkemizde de Bütçe Komisyonu bütçelerin okunması, anlaşılması ve değiştirilmesine ilişkin bazı konularda eğitim imkânı sunarak parlamento üyelerine bütçe konularında yardımcı olacak girişimlerde bulunabilir. Bu girişimler, ülkemizde parlamento üyelerinin sahip oldukları bütçe yetkilerine ilişkin olarak bilinçlendirilmelerini ve bu yetkilerini pratikte uygulama konusundaki bilgilerini artırmalarını da sağlayacaktır. Ayrıca Avustralya ve Hindistan’da olduğu gibi ülkemizde de parlamentoda komiteler kurulabilir. Parlamentonun güçlü komitelere sahip olması bütçeleme sürecinde etkinliğini artıracaktır.

Diğer taraftan bütçe hakkının etkin olarak kullanılabilirdiğinden söz edebilmemiz için bütçenin onay, uygulama ve sonuçlandırma aşamalarının dahil olduğu tüm süreçlerde parlamentonun etkin ve yeterli bilgilendirilmesi gerekmektedir. Ancak Türkiye’de henüz istenilen düzeyde mali saydamlık ve hesap verilebilirlik sağlanamadığı için bütçe hakkının yeterince etkin olarak kullanılmadığını söyleyebiliriz. Türkiye’de mali saydamlık ve hesap verilebilirlik gereken düzeye çıkarılmadığı takdirde parlamentonun yürütmenin kararlarını onaylayan merci konumunda olması kaçınılmazdır.

Kaynakça

- Acar, Ş. B. (2007). *İyi Uygulama Örnekleri Çerçevesinde Kamu Yönetiminde Mali Saydamlık ve Kamuoyu Denetiminin Etkinleştirilmesi*. Ankara: Maliye Bakanlığı Devlet Bütçe Uzmanlığı Araştırma Raporu.
- Akdoğan, A. (2004). Genel Bütçe Uygulamaları ve Değerlendirilmesi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1, 221-237.
- Aksoy, Ş. (1993). *Kamu Bütçesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Bağlı, M. S. (2012). Teorik ve Tarihsel Açından Bütçe Hakkı. *Yasama Dergisi*, 20(1), 39-77.
- Barracough, K. & Dorotinsky, B. (2008). The Role of the Legislature in the Budget Drafting Process: A Comparative Review (Ed. Staphenurst, R., Pelizzo, R. ve Olson, D. M.). *Legislative Oversight and Budgeting A World Perspective* içinde. Washington D.C.: WBI Development Studies.
- Biçer, M. & Yılmaz, H. H. (2009). Parlamentonun Kamu Politikası Oluşturma ve Planlama Sürecindeki Konumunun Yeni Kamu Mali Yönetim Sistemi Çerçevesinde Değerlendirilmesi. *Yasama Dergisi*, 13, 45-84.
- Canbay, T. & Gerger Çetin G. (2012). Batı’da Bütçe Hakkının Gelişiminin Toplumsal Yapının Değişimi Üzerindeki Etkiler. *Mali Sosyoloji Üzerine Denemeler*, Ankara: Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayını, 159-194.
- Canbay, T. (1998). Bütçe Etiği ve Türk Kamu Bütçelerinin Etik Değeri. *Amme İdaresi Dergisi*, 4(34), 37-50.
- Cilavdaroğlu, A. A. & Birol, E. (2013), Türkiye Büyük Millet Meclisinin Bütçe Hakkını Kullanabilme Kapasitesi. *Amme İdaresi Dergisi*, 3(46), 59-85.
- Çağan, N. (2008). Modern Bütçe Sürecinde Parlamento’nun Rolü. Uluslararası Sempozyum Afyonkarahisar, TBMM Plan ve Bütçe Komisyonu.
- Çataloluk, C. (2008). Batı Toplumlarında Toplumsal Yapı Değişimleri ve Bütçe Hakkının Gelişimi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(10), 72-94.
- Edizdoğan, N. & Çetinkaya, Ö. (2015). *Kamu Bütçesi*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Feyzioğlu, B. N. (1983-1984). Modern Anayasalarda Bütçe Hakkı, İstanbul Üniversitesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, Seri No: 29, 1-28.
- Feyzioğlu, B. N. (1984). *Bütçe*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

- Gerçek A. & Bakar, F. (2013). Belirlilik İlkesi Açısından Türkiye’de Bütçe Gelirlerinin Değerlendirilmesi (Ed. Altuğ, F. Kesik, A. ve Şeker, M.). *Kamu Bütçesinde Yeni Yaklaşımlar kitabının içinde* (s. 317-347). Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Gürsoy, B. (1980). *Kamusal Maliye*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- İpek, E. A. Ş. (2017). Bütçe Hakkının Kullanılması Bakımından TBMM’nin Bütçe Sürecindeki Rolünün Değerlendirilmesi. *Maliye Finans Yazıları*, 107, 69-108.
- Konukman, A. (2000). *Kesin Hesap Kanun Tasarısı Üzerine Bir Değerlendirme*. İstanbul: Tesev Yayınları.
- Kopits, G. & Craig, J. (1998). *Transparency in Government Operations*. Occasional Paper. Washington, DC: IMF.
- Krafchik, W. & Wehner, J. (1998). *The Role of Parliament in the Budget Process*. Institute for Democracy in South Africa Budget Information Service.
- Lienert, I. (2005). *Who Controls the Budget: The Legislature or the Executive?* IMF Working Paper, 115.
- Lienert, I. (2010). *Role of the Legislature in Budget Processes*. IMF.
- Maliye Bakanlığı (1998). *1999 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi*. Ankara.
- Maliye Bakanlığı (2009). *2010 Yılı Bütçe Gerekçesi*. Ankara.
- Mutluer, K., Öner, E. & Kesik, A. (2011). *Bütçe Hukuku*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Narter, R. (2012). Anayasal Açıdan Bütçe Hakkı. *Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1-2(16), 35-52.
- Öner, E. (2008). Bütçe Uygulama Aşamasında Parlamentonun İzleme/Gözetim Fonksiyonu: Komisyonların Rolü ve Bütçe Analiz Kapasitesi, Bütçe Sürecinde Parlamentonun Değişen Rolü, Uluslararası Sempozyum, Ankara: TBMM Basımevi.
- Özcan, S. & Tosun, M. U. (2014). Milli Eğitim Bütçe Tahminlerinin Doğruluk İlkesi Açısından Değerlendirilmesi. *Sosyoekonomi Dergisi*, 22(22), 367-384.
- Özcan, S. (2012). *Genel Bütçe Gelir Ve Harcama Tahminlerinin Analizi: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Parlak, M. (2005). Bütçede Gider Tahminlerinin Aşılması ve Ekonomik Etkileri. *Sayıştay Dergisi*, 59, 73-87.
- Ríos, A. M., Bastida, F., & Benito, B. (2016). Budget transparency and legislative budgetary oversight: An international approach. *The American Review of Public Administration*, 46(5), 546-568.
- Sahgal, V. (2008). Parlamentonun Rolü: Bütçenin Hazırlanması & Uygulanması ve Dış Denetim & Kontrol, Bütçe Sürecinde Parlamentonun Değişen Rolü (Uluslararası Sempozyum), Ankara: TBMM Basımevi, 165-180.
- Santiso, C. (2005). *Budget institutions and fiscal responsibility: Parliaments and the political economy of the budget process*. Washington, D. C.: World Bank Institute.
- Selen, U. & Tarhan, B. (2014). *Türkiye’de Bütçe Hakkı Algısı*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Sezgin, Z. (2015). Kriz Sonrası Türkiye Ekonomisinde Mali Baskınlık. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 81-94.
- TEPAV (Mali İzleme Raporu) (2011). 2010 Yılı Bütçe Uygulama Sonuçları: Konjonktürel ve Yapısal Bir Bakış, İstanbul.
- Tüğen, K. (2015). *Devlet Bütçesi*. İzmir: Bassaray Matbaası.

- Wehner, J. (2006). Assessing the Power of the Purse: An Index of Legislative Budget Institutions. *Political Studies*, 54(4), 767-785.
- Yılmaz, H. H. & Biçer, M. (2010). Parlamentonun Bütçe Hakkını Etkin Kullanımının Yeni Bütçe Sistemi Çerçevesinde Değerlendirilmesi. *Maliye Dergisi*, 203, 201-225.